

DEPARTMAN ZA POSLEDIPLOMSKE STUDIJE

STUDIJSKI PROGRAM: POSLOVNI SISTEMI U TURIZMU I HOTELIJERSTVU

MASTER RAD

**PERSPEKTIVE ODRŽIVOG RAZVOJA TURIZMA
KRAGUJEVCA**

Mentor:

Prof. dr Marija Maksin Mičić

Student:

Nenad Gajić 405922/2010

Beograd, 2011. godine

SADRŽAJ:

UVODNI DEO	3
1. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA I SAVREMENE TENDENCIJE U TURIZMU	4
2. OCENA POTENCIJALA, OGRANIČENJA I OSTVARENOG RAZVOJA TURIZMA Kragujevca	9
2.1. DEMOGRAFSKO-EKONOMSKE ODLIKE Kragujevca	10
2.2. SAOBRAĆAJNO-GEOGRAFSKI POLOŽAJ GRADA	12
2.3. VALORIZACIJA PRIRODNIH I ANTROPOGENIH TURISTIČKIH RESURSA I SADRŽAJA TURISTIČKE PONUDE Kragujevca	15
2.4. OCENA KVALITETA ŽIVOTNE SREDINE I UREĐENOSTI Kragujevca ZA RAZVOJ TURIZMA	50
2.4.1. MATERIJALNA OSNOVA TURIZMA Kragujevca	55
2.5. OCENA OSTVARENOG RAZVOJA TURIZMA Kragujevca	60
2.6. SWOT ANALIZA TURISTIČKIH RESURSA Kragujevca	64
3. MOGUĆNOSTI ZA ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA Kragujevca	66
3.1. VIDOVI TURIZMA	67
3.2. MOGUĆNOSTI ZA RAZVOJ TURISTIČKE PONUDE Kragujevca	70
3.3. PRIORITETI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE I UREĐENJA PROSTORA GRADA	75
ZAKLJUČAK	78
LITERATURA	80

UVODNI DEO

Predmet ovog istraživačkog rada jesu grad Kragujevac i njegovi turistički potencijali, prvenstveno sa aspekta mogućnosti za podsticanje i uspostavljanje održivog razvoja turizma u gradu i njegovom okruženju koji bi mogli biti atraktivni domaćim i stranim turistima. Mali broj dostupnih podataka dovoljne relevantnosti sugeriše da se ovom tematikom dosad retko ko bavio (korišćeni radovi navedeni su u literaturi), te područje ovog istraživanja pokazuje nizak stepen istraženosti od strane drugih autora, što istovremeno predstavlja i problem, ali i hipotetičku vrednost ovog rada.

Ciljevi rada su višestruki: identifikovati i istražiti sve turističke resurse Kragujevca, ustanoviti jasan odgovor na pitanje u kojoj meri je realno moguće pozicionirati Kragujevac kao atraktivnu turističku destinaciju na lokalnoj i svetskoj turističkoj mapi (naučna verifikacija polazne hipoteze), uz poštovanje koncepta održivog, to jest uravnoteženog¹, razvoja turizma, kao i istražiti sve mogućnosti za podsticanje i uspostavljanje održivog turističkog razvoja.

Polazna hipoteza jeste da su turistički resursi Kragujevca značajni i nedovoljno iskorišćeni, te da je moguće mnogo bolje pozicionirati turističku ponudu usled intenzivne modernizacije grada i njegove infrastrukture, kao i novonastalih okolnosti koje pogoduju razvoju turizma.

Prilikom izrade ovog rada korišćene su sledeće **metode istraživanja**: prikupljanje raspoložive dokumentacije i relevantnih podataka, deskriptivna metoda, hipotetička i deduktivna metoda, kvalitativna i kvantitativna analiza brojnih statističkih podataka, metoda komparacije. Korišćeni su i raznovrsni **izvori informacija**, koji obuhvataju štampane radove (knjige, časopisi, zbornici radova) ali i brojne internet izvore. Često su u samom radu naglašeni izvori pojedinih informacija, posebno u slučaju teško proverljivih internet informacija, kada je ostavljena veza do kompletne stranice odakle je informacija preuzeta, a sumarno je spisak korišćene literature dat na kraju rada.

¹ Maksin M, Pucar M, Korać M, Milijić S. (2009): Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

1. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA I SAVREMENE TENDENCIJE U TURIZMU

Iako će se ovaj rad baviti prvenstveno turističkim potencijalima Kragujevca, na početku se vredi osvrnuti i na stanje turizma u državi. Istraživanje koje je sproveo Svetski ekonomski forum o konkurentnosti svetskih i evropskih zemalja kada su u pitanju turizam i putovanja, svrstao je Srbiju na začelje liste zemalja Evrope u martu 2011. godine, tačnije na 38. poziciju od 42 zemlje.² Od evropskih zemalja od Srbije su slabije pozicionirane samo Ukrajina, Jermenija, BiH i Moldavija. Prema ovom istraživanju, država Srbija je među najmanje zainteresovanima za ulaganje u turizam, stanje puteva je takođe na začelju tabele, kao i cene u hotelima, kvalitet prirodne sredine, zaštita životne sredine, infrastruktura... Zato će ovaj rad pokušati da odgovori i na pitanje može li se Kragujevac, uz ozbiljniju podršku razvoju turizma, u tako lošoj lokalnoj konkurenciji nametnuti kao jedan od turističkih gradova.

Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021, strateški dokument koji je u trenutku pisanja ovog poglavlja (mart 2011.) u procesu usvajanja,³ navodi kao prvi od šest regionalnih prioriteta (strateških pravaca razvoja koji treba da doprinesu ostvarivanju vizije razvoja) razvoj sporta i turizma, iako Kragujevac ni u Strategiji razvoja turizma Republike Srbije, ni u Prostornom planu Republike Srbije nije u primarnim, niti prioritetnim turističkim destinacijama.

Uprkos procenjenom značaju, ukupna vrednost svih ovih razvojnih programa (Prioritet I: Razvoj sporta i turizma) značajno je manja od vrednosti ostalih programa – 7.280.400 € za turizam i sport, nasuprot 538.714.390 € vrednosti razvojnih programa za sve prioritete. Iz ovoga sledi da su turizam i sport, osim što su procenjeni kao prvi razvojni prioritet regiona, takođe i prioritet čiji razvoj traži najmanja ulaganja (nešto preko 1% ukupne vrednosti razvojnih programa svih prioriteta). Takođe je i broj od 44 projektnih ideje u okviru razvoja sporta i turizma, u odnosu na finalnu listu od 515 projekata svih prioriteta, pojedinačno manji od broja projektnih ideja za razvoj svih ostalih prioriteta.

Među predloženim projektima, po ličnom mišljenju autora ovoga rada, nema mnogih čiji bi doprinos razvoju turizma Kragujevca bio od ključnog značaja. Kao „opravdanje“, može se navesti da je u pitanju strategija regionalnog razvoja, dok je strategija održivog razvoja grada Kragujevca, čija je priprema počela 2010. godine, prema usmenom izveštaju člana gradskog veća za zaštitu životne sredine trenutno pauzirana usred nedostatka sredstava.

² <http://www.economy.rs/vesti/14834/Turizam-Srbije-medju-najgorim-u-Evropi.html>

³ <http://staklenozvono.rs/?p=5208>

Od nevelikog broja ideja u okviru regionalne strategije vredi izdvojiti: 1) Osnivanje međunarodnog kampa za sportiste sa invaliditetom (što je projektna ideja dobro rangirana i prema bodovanju ostalih projektnih timova), 2) Izgradnja sportsko-turističkog kompleksa na Bešnjaji (projektna ideja predlaže tek izradu projektno-tehničke dokumentacije, te je konačni datum realizacije neizvestan), kao i 3) Izrada web portala turističkih lokaliteta i potencijala regiona. Nekoliko projektnih ideja odnosi se na osposobljavanje i obuku (receptijskog osoblja, lokalnih vodiča, kadrova za menadžere u turizmu, radionice za mlade), što na duge staze jeste zanimljivo, ali se postavlja pitanje da li su baš to pravi projekti, s obzirom na već postojeće ustanove za obrazovanje turističkog kadra u relativno bliskoj okolini.

Ovaj rad se bazira na hipotezi prepoznatoj i u Strategiji održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021: da su turistički resursi Kragujevca značajni i nedovoljno iskorišćeni, i da kao takvi predstavljaju jedan od prioriteta održivog razvoja grada, uz industriju koja je prvi prioritet, te da je moguće mnogo bolje pozicionirati turističku i hotelsku ponudu usled intenzivne modernizacije grada i njegove infrastrukture, kao i novonastalih okolnosti koje pogoduju razvoju turizma. Jedan od glavnih ciljeva rada je i identifikovanje svih ključnih turističkih resursa Kragujevca, jer se očuvanjem, poboljšanjem i promocijom onoga što već postoji i predstavlja turističku snagu grada može najviše skratiti put od implementacije projektne ideje do konkretnih rezultata.

Vizija kojom se vodi ovaj rad, kao mentalna projekcija stanja na duži vremenski period i motivišuća ideja u razvojnim procesima, jeste da se Kragujevac, pod sloganom „prva prestonica moderne Srbije“, uz svoje industrijsko lice može nametnuti i kao pravi „turistički grad“, sa atraktivnom turističkom ponudom u skladu sa novim tendencijama u razvoju turizma. Kako je turizam istovremeno jedan od razvojnih prioriteta Srbije, jer tu postoji neiskorišćeni potencijal rasta (mada tek predstoji proces transformacije komparativnih u konkurentne prednosti, o čemu govori i Strategija turizma Republike Srbije),⁴ može se reći da je vizija ovog rada u saglasnosti i sa državnim strategijom.

Podatak da je tokom 1989. godine u Kragujevcu zabeleženo više od 120.000 noćenja i preko 70.000 turista⁵ daje čvrst temelj polaznoj hipotezi, ciljevima i viziji ovoga rada, pokazujući da grad na Lepenici poseduje potencijal za turistički razvoj. Kako stanje u turizmu poslednjih godina pokazuje veliki pad u odnosu na period od pre par decenija (2009. godine registrovano je nešto preko 53.000 noćenja i manje od 25.000 turista⁶),

⁴ Strategija razvoja turizma Republike Srbije (2006), Službeni glasnik RS, br. 91/06

⁵ Todorović A. (2006): Turistička valorizacija Miloševe i Saborne crkve u Kragujevcu, Globus, vol. 37, broj 31, str. 115-122, Beograd

⁶ <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/191062/Grad-bez-suvenira>

čini se da postoji dovoljno prostora za napredak u turističkom razvoju grada kako bi se ponovo bar dostigao njegov „turistički zenit“, koji se možda može i prestići. Ovo deluje moguće jer grad danas turistima pruža više nego što je pružao krajem prošlog veka, kada je počeo da postaje poznat i kao „dolina gladi“ usled propadanja gradske automobilske industrije, od koje je tada finansijski zavisio visok procenat stanovništva.

Predviđanja Svetske Turističke Organizacije, nakon pada 2009. godine⁷ i rasta od 6,7% koji je 2010. godine premašio sva očekivanja,⁸ ukazuju na nastavak pozitivne razvojne tendencije međunarodnog turizma u svetskim okvirima, sa prosečnim rastom do 5% godišnje.

Turističke usluge danas učestvuju sa 34% u svetskoj trgovini uslugama, a njihov izvoz čini preko 8% ukupnog svetskog izvoza roba i usluga.⁹ Deluje prilično čudno, imajući u vidu kako mnogi gradovi praktično žive od turizma, da jedan grad vrlo bogate ponude ne „kapitalizuje“ svoje prednosti u mnogim segmentima koji će biti pojedinačno obrađeni u ovom radu.

Slika 1: Veliki park u Kragujevcu, izvor: www.panoramasrbije.com

Razvoj turizma znači i povećan promet posetilaca koji u gradu troše sredstva na smeštaj, hranu, piće i kupovinu suvenira, ali i na klasičan „šoping“, kupovinu ulaznica za razne kulturne i zabavne sadržaje i slično. Poznato je da razvoj turizma za sobom povlači i razvoj mnogih delatnosti (ugostiteljstvo, zabava, razvoj starih zanata...) što dovodi do aktiviranja nezaposlenog stanovništva i razvoja sveukupne privrede. Zbog toga, može se reći da su razvoj turizma i razvoj grada Kragujevca neodvojivo povezani, te da bi grad imao značajnih koristi od ozbiljnijeg pristupa održivom turističkom razvoju koji bi bio komplementaran njegovoj dosadašnjoj pretežno industrijskoj orijentaciji.

⁷ Unković S. (2010): Izlazak iz stagnacije 2011. godine, Hotel Profesional: magazin za hotelijerstvo, ugostiteljstvo i turizam, br 18, www.hotelprofesional.com

⁸ <http://www.021.rs/Zivot/Putovanja/Predvidanja-za-globalni-turizam.html>

⁹ Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

Slika 2: Fabrika Fiat automobili Srbija, izvor: www.kragujevac.rs

Sve veća društvena odgovornost i odgovornost prema okruženju (environment) karakteristike su održivog razvoja, tendencije koja je danas sveprisutna u turizmu delom i zbog toga što se poklapa sa zahtevima turista današnjice, koji su prešli dug put od „3S“ principa (sun, sea & sand – sunce, more, pesak), starog pristupa koji ne može biti eksploatisan još dugo. Naime, danas se turizam transformiše od „industrije odmora“ ka „industriji doživljaja“, i sve je više turista koji žele dinamičan odmor. Ovi „novi turisti“ cene pre svega ekološki čiste prostore, sa očuvanim prirodnim okruženjem, i u lokalnu zajednicu se žele uključiti kao aktivni učesnici, a ne kao pasivni posmatrači. Novi „homo turisticus“ želi upoznati ne samo prirodne atrakтивности posećenog prostora, već i njegovo kulturno-istorijsko nasleđe, uz želju da svoj odmor provede kao novi član zajednice, umesto da ostane isključen iz njenog života i posmatra ga sa strane.

Slika 3: Seoski turizam – priredba kod manastira Kalenić, izvor: www.kragujevac.rs

Kao primer ovoga, vredi navesti seoski turizam, jedan od oblika turizma za koji u okolini Kragujevca postoje značajni resursi. Učesnik seoskog turizma neće se zadovoljiti samo obilaženjem sela, izletima i šetnjom, već želi i da se povremeno aktivno uključi (u poljoprivredne radove, berbu voća, pravljenje vina i rakije...) kako bi zaista „doživeo“ seoski život. Iako se na ovu vrstu turizma ponekad gleda sa podozrenjem, njen značaj jasno ilustruje činjenica da Srbija godišnje zaradi oko 10 milijardi dinara od seoskog turizma ili jednu šestinu od ukupnog turističkog bruto domaćeg proizvoda. Jedan od

zaključaka sa prezentacije Nacrta Master plana održivog razvoja seoskog turizma u Srbiji jeste i da bi sa boljom iskorišćenošću potencijala, učešće moglo biti i veće.¹⁰

Tri su osnovna pravca u perspektivi razvoja međunarodnog turizma: kretanja ka toplim morima (što je pravac koji pokazuje usporen rast), planinskim turističkim centrima i velikim gradovima. Njima treba dodati i masovnija tranzitna turistička kretanja. Može se konstatovati da ovakve tendencije donekle odgovaraju razvoju kragujevačkog turizma: iako nije velegrad, kao četvrti grad po veličini u Srbiji grad ima potencijala da, uz odgovarajuće akcije, privuče turističku pažnju, a poboljšanje saobraćajne infrastrukture čini ga mogućim tranzitnim gradom pri kretanju ka drugim turističkim destinacijama, što nije bio slučaj u bliskoj prošlosti.

¹⁰ http://glassrbije.org/index.php?option=com_content&task=view&id=75695&Itemid=191

2. OCENA POTENCIJALA, OGRANIČENJA I OSTVARENOG RAZVOJA TURIZMA KRAGUJEVCA

Kada god se u ovom radu spomene „razvoj“, zapravo se misli na „održivi razvoj“. Ovo je termin o kome se sve češće govori, i to ne samo u turizmu, iako tu ima poseban značaj: samo turistička privreda koja bude “ekološki” orijentisana može imati pretpostavke za dalji rast, posmatrajući dugoročno.¹¹ Po jednoj definiciji, održivi razvoj je „razvoj kojim se ide u susret potrebama sadašnjosti, tako da se ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje sopstvene potrebe“.¹²

Održivi razvoj počiva na tri stuba: privrednom, društvenom i stubu životne sredine. Održivi razvoj moguć je samo kada su sva tri oslonca razvoja prisutna i podjednako važna. U predstojećem, centralnom delu rada, kroz nekoliko poglavlja analiziraju se sve tri komponente razvoja Kragujevca koje ujedno čine i oslonce njegovog održivog razvoja kao turističke destinacije i tranzitnog turističkog pravca.

¹¹ Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

¹² World Commission on Environment and Development (1987): From One Earth to One World, Oxford

2.1. DEMOGRAFSKO-EKONOMSKE ODLIKE KRAGUJEVCA

Razvoj stanovništva regiona Šumadije i Pomoravlja beleži nepovoljne tendencije koje se ogledaju u produbljivanju demografskih procesa ukupne i prirodne depopulacije, kao i demografskog starenja – najbrojnije grupacije stanovništva pomeraju od omladine ka srednjim godinama. Devedesetih godina prošlog veka došlo do nagle demografske regresije sa umanjnjem broja stanovnika (od 8,7% u okviru regiona) usled odliva stanovništva, i to uglavnom ka inostranstvu, ali i usled smanjenja prirodnog priraštaja. Ipak, opština Kragujevac zabeležila je rast od preko 9%,¹³ da bi od 1991. do 2002. godine održala broj stanovnika na nešto preko 180.000. Uprkos održavanju broja stanovnika, prosečna starost kragujevčana raste i 2002. godine bila je preko 39 godina, 2006. skoro 40 godina, dok 2009. godine prosečna starost iznosi skoro 41 godinu.

Popis iz 2002. godine pokazuje da najveći broj stanovnika, oko 48%, ima srednje obrazovanje, dok je sa osnovnim obrazovanjem oko 22% populacije, a zabrinjava što preko 11% gradskog stanovništva starijeg od 15 godina nema ni osnovno obrazovanje, uz 2,3% nepismenih. Više obrazovanje ima oko 5%, a visoko oko 7% stanovništva. Aktivno stanovništvo čini 45,7% ukupnog stanovništva regiona, odnosno 53,8% stanovništva starijeg od 15 godina. Od ukupnog broja aktivnog stanovništva 77,3% obavlja neko od zanimanja, dok ostatak predstavljaju nezaposlena lica koja traže posao i lica koja su privremeno prekinula svoja zanimanja. Izdržavano stanovništvo čini oko 35% ukupne populacije. U periodu od 2000-2008. godine beleži se postepeno umanjnje broja zaposlenih od preko 17%, sa jednim skokom u rastu zaposlenosti u periodu 2003-2005. godine, nakon čega dolazi do ponovnog umanjnja broja zaposlenih lica, dok je nezaposlenost u posmatranom periodu porasla za 26%, pa je 2008. stopa nezaposlenosti u Kragujevcu iznosila 34,4%. Prosečna stopa nezaposlenosti u dobroj meri prati trend Republike Srbije, dok analiza strukture zaposlenih otkriva tendenciju dupliranja broja lica koja u posmatranom periodu (2000-2008) obavljaju samostalnu preduzetničku delatnost. Više od polovine nezaposlenih su lica sa srednjom stručnom spremom, koja u kombinaciji sa nezaposlenim licima bez ikakvih kvalifikacija čine preko 91% od ukupnog broja nezaposlenog stanovništva. Prisutna su i velika emigraciona kretanja, posebno među mlađom visoko obrazovanom populacijom, što stvara efekat „odliva mozgova“.¹⁴

¹³ Grupa autora (2009): Profil zajednice – grad Kragujevac, Kragujevac Ready – Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Kragujevac

¹⁴ Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021 (2011), Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja

U Kragujevcu, ali i u ostalim bliskim industrijskim centrima (Arandjelovac, Jagodina, Paraćin i Ćuprija), odnos urbanog i ruralnog stanovništva odlikuje debalans, jer su migratorna kretanja stanovništva ka gradskim sredinama bila izraženija, tako da danas učešće ruralnog stanovništva u ukupnom kontingentu maksimalno doseže do 10% – popis iz 2002. godine pokazuje da je u opštini Kragujevac samo 5,4% ruralnog stanovništva, dok ostatak čini urbano stanovništvo. Sa druge strane, u opštinama koje su tipično poljoprivredne (Rača, Topola, Rekovac, Svilajnac), udeo ruralnog stanovništva je iznad 35%.¹⁵ Seoske sredine prati depopulacija zbog prestanka biloškog obnavljanja, ali i zbog migracija stanovništva prema urbanim i drugim područjima atraktivnijim za život i rad, pa dolazi do pražnjenja resursnog zaleđa. Popis iz 2002. godine pokazuje da dosta ljudi iz sela putuje u grad zbog posla, pa tako 83,3% stanovnika živi u gradu, a čak 16,7% u seoskim naseljima, od čega samo deo i radi tamo.¹⁶

¹⁵ Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021 (2011), Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja

¹⁶ Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

2.2. SAOBRAĆAJNO-GEOGRAFSKI POLOŽAJ GRADA

Kragujevac je najveći grad Šumadijskog upravnog okruga i geografske teritorije regiona Šumadije i Pomoravlja, i po broju od 180.252 stanovnika (u 57 naseljenih mesta prema popisu iz 2002. godine – sam urbani centar imao je tada 147.473 stanovnika), i po površini od 835 kvadratnih kilometara koju pokriva teritorija grada. Takođe je i četvrti grad po veličini u Srbiji. Nalazi se na 140 km jugoistočno od Beograda (autoputem E10), i predstavlja administrativni, privredni, kulturno-prosvetni i zdravstveni centar Šumadije i Pomoravlja i susednih regiona. Grad se nalazi na prosečnoj nadmorskoj visini od 180m, i prostire se na obalama reke Lepenice, u kragujevačkoj kotlini, gde se dodiruju ogranci šumadijskih planina: Rudnik, Crni vrh i Gledičke planine.¹⁷

Republički geodetski zavod saopštio je da se geografski centar Srbije nalazi na oko osam kilometara zapadno od centra Kragujevca i predložio opštini da to mesto iskoristi za promociju turizma.¹⁸ Geografski centar Srbije se nalazi na pola puta između mesta Drača i Male Pčelice, i to je značajan beleg koji svakako treba bolje turistički upakovati, jer mnoge zemlje od toga prave turističku atrakciju. Kroz istoriju je ovaj region, zahvaljujući svom položaju, stekao epitet saobraćajne raskrsnice Srbije.

U blizini Kragujevca se pruža panevropski multimodalni saobraćajni koridor 10, sa autoputem i železničkom prugom i planiranom prugom za vozove velikih brzina. Kragujevac je veoma dobro povezan sa ovim koridorom preko poluautoputa M1.11 Batočina-Kragujevac, i železničke pruge Lapovo-Kragujevac-Kraljevo-Raška-K.Mitrovica. Od ostalih putnih pravaca od značaja za dobru pristupačnost Kragujevca vredi naglasiti državni put M-23 Kragujevac-Topola-Beograd, kao i dva važna regionalna pravca R-102 Kragujevac-Jagodina-Ćuprija-Paraćin i R-212 Kragujevac-Gornji Milanovac-Čačak, a od važnih veza u okruženju izdvajaju se putevi poput Ibarske magistrale M-22 i zapadnomoravskog koridora M-5, kao i železnička mreža sa ranžirnom stanicom u Lapovu (najveći železnički čvor u Srbiji), koja pripada železničkim pravcima koji vode na jug – ka Crnoj Gori, Bugarskoj i Grčkoj i na sever – ka Mađarskoj i Rumuniji.

Ukupna dužina magistralnih puteva u Šumadijskom okrugu iznosi 223 km.¹⁹

¹⁷ http://www.kragujevac.rs/Statisticki_podaci-53-1

¹⁸ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/228808/Geografski-centar-Srbije-osam-kilometara-od-Kragujevca>

¹⁹ Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021 (2011), Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja

Kada je u pitanju železnički transport, stanje železničke mreže odgovara stanju u čitavoj Srbiji: stare i dotrajale tračnice, nizak stepen elektrifikacije, kao i dotrajalost transportnih sredstava, utiču na loš kvalitet železničkog transporta. Železnička pruga Lapovo-Kragujevac-Kraljevo je neelektrificirana jednokolosečna pruga, klasifikovana kao pruga sa najvećim dopuštenim opterećenjem po osovini vagona do 200kN i najvećom dozvoljenom brzinom vozova do 60 km/h.²⁰ Mora se poraditi na popravljajući železničkog stanja u Kragujevcu i okolini, ali i u celoj Srbiji; prvi pozitivni signal nakon dugo vremena je potpisivanje protokola za etapnu realizaciju ruskog kredita od 800 miliona dolara za srpsku železnicu, što se dogodilo 15. aprila 2011. godine.²¹

Slika 4: Železnička stanica Kragujevac, izvor <http://sumadijapress.co.rs> (obrađeno)

Za grad Kragujevac je važno naglasiti i završetak autoputa Kragujevac-Batočina, koji je u poodmakloj fazi i očekuje se, nakon nekoliko kašnjenja, do kraja 2011. godine.²² Autoput će povezati grad sa Koridorom 10 na kvalitetan način i značajno poboljšati njegovu saobraćajnu infrastrukturu. Ovaj autoput bio je jedan od prioriteta Vlade Srbije od kraja 2008. godine prvenstveno zbog ugovora sa kompanijom „Fiat“,²³ ali ovo pogoduje i razvoju turizma – jako je važno da se na turističko odredište stiže sa što manje truda, te su saobraćajna povezanost i dobri putevi jedna od bitnih strateških prednosti svake lokacije koja pretenduje da postane turistička destinacija.

²⁰ Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

²¹ <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=151421>

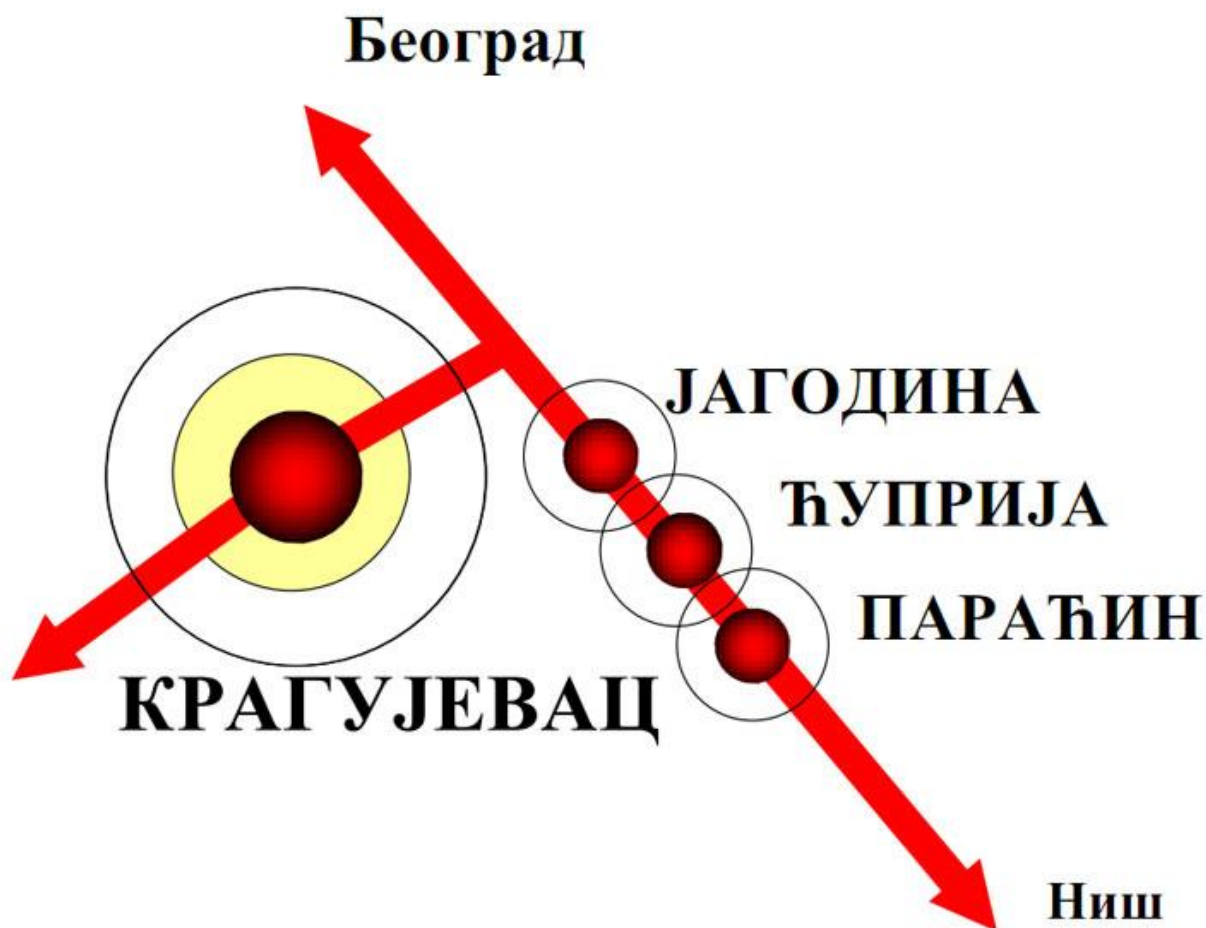
²² <http://www.kragujevaconline.rs/vesti/info/grad-kragujevac/734-auto-put-do-batocine-gotov-do-kraja-godine>

²³ <http://www.gradjevinarstvo.rs/VestDetalji.aspx?ban=810&vestid=148>

Slika 5: Poluautoput Kragujevac-Batočina, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Funkcionalne veze Kragujevca sa urbanim centrima u okruženju jasno ilustruje donja slika preuzeta iz Prostornog plana Republike Srbije (2010). Funkcionalnim povezivanjem opština oko većih razvojnih projekata, pojedini više ili manje razvijeni delovi Srbije treba da ojačaju svoje razvojne kapacitete u skladu sa dostignutim stepenom konkurentnosti i pristupačnosti nužne za ubrzaniji i kvalitetniji razvoj.

Slika 6: Funkcionalne veze Kragujevca sa urbanim centrima u okruženju, izvor: Prostorni plan R.Srbije

2.3. VALORIZACIJA PRIRODNIH I ANTROPOGENIH TURISTIČKIH RESURSA I SADRŽAJA TURISTIČKE PONUDE KRAGUJEVCA

Kragujevac je podignut oko obala reke Lepenice, u kotlini između krajnjih ogranaka Rudnika, Crnog vrha i Gledićkih planina – ovo daje osobenost geografskom području, jer je retkost da se neki grad nalazi na stecištu ogranaka triju planina. U pogledu reljefa razlikuju se tri dela: viši planinski, srednje pobrđe koje zahvata najveće prostranstvo na području grada (prelaz između planina i ravnica, tj. između najvišeg i najnižeg zemljišta) i niski ravničarski deo. Sam grad se nalazi na nadmorskoj visini od 173 do 220 metara, i karakteriše ga umereno-kontinentalna klima.²⁴

Slika 7: Šumadijska kotlina, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Okolina Kragujevca, kako i samo ime područja „Šumadija“ sugeriše, jako je bogata šumama – iako je dobar deo šuma raskrčen, u regionu i dalje pokrivaju skoro 133.000 hektara (oko ¼ površine, dok opština Kragujevac ima 23.374 hektara šuma); od toga je nešto preko 43% u vlasništvu države. Značajno je naglasiti i da je preko 95% šuma prirodnog porekla, te su one značajan resurs za razvoj lovnog turizma.

Rudnik je najviša planina predela Šumadije i Pomoravlja, visine 1132 metra. Floru ove i ostalih planina regiona karakterišu hrastove i bukove šume na nižoj nadmorskoj visini, i borove šume na višoj. Fauna je raznovrsna i pogodna za razvoj lovačkog turizma. Na prelepom terenu, u zavisnosti od nadmorske visine, svoja staništa našle su mnogobrojne vrste: od sitne divljači poput zeca, fazana, prepelice, jarebice i drugih vrsta, pa do krupne divljači poput srndaća, muflona, divlje svinje i jelena lopatara, a od predatora tu su lisica, vuk, šakal, kuna... Od kragujevačkih lovaca je i potekla inicijativa za formiranjem Saveza lovačkih udruženja Srbije, a kralj Milan Obrenović je bio prvi počasni član Saveza. Posle njegove smrti lovci Kragujevca u Divostinu kod istoimenog manastira (u neposrednoj blizini grada) grade spomen česmu sa bronzanim reljefom

²⁴ http://sh.wikipedia.org/wiki/Geografija_Kragujevca

vladara i tekstom „Kralju Milanu – Kragujevačko savezno lovačko udruženje“. Brojni lovni i lovno smeštajni objekti uvek su spremni da dočekaju turiste-lovce na dobar odstrel, ali i na druženja na tradicionalnim lovačkim manifestacijama i saborovanjima.

U relativnoj blizini grada nalazi se nekoliko turistički atraktivnih pećina koje su neke turističke agencije²⁵ već uključile u svoj program jednodnevnih izleta iz Kragujevca. Najznačajnije pećine su Risovača kod Aranđelovca, pećina Gradac kod Kragujevca i, svakako najpoznatije turističko odredište, Resavska pećina u opštini Despotovac. Resavska pećina duga je 4,5 km, od kojih je detaljno istraženo 2830 metara, dok je za posetioce uređeno oko 800 m. Smatra se da je stara približno 80 miliona godina, dok se starost nakita u pećini procenjuje na 45 miliona godina.

Slika 8: Resavska pećina, izvor www.resavskapecina.rs (obrađeno)

U Kragujevcu i oko njega nalazi se i nekoliko veštačkih jezera. Ove akumulacije uglavnom su formirane u cilju poboljšanja vodosnabdevanja, ali danas imaju i značajnu ulogu u razvoju turističke ponude, pre svega sportskog ribolova, dok su neka poznata i kao kupališta, pogodna za razvoj sportova na vodi ili kao baze za pripreme sportista. Gružansko jezero je najveće i zauzima površinu od 900 hektara, dok Šumaričko jezero zauzima 22 hektara, od kojih je jedna obala pretvorena u najveće uređeno kupalište u regionu. Značajno je i jezero Bujanj, smešteno skoro uz sam centar grada, kao i Grošničko jezero koje vodom snabdeva manji deo grada, tj. oko 20% stanovništva (uz gružanski i moravski sistem koji pokrivaju ostatak vodosnabdevanja).

Šumaričko jezero je veštačko jezero dekorativnog značaja, podignuto radi ulepšavanja spomen parka Šumarice. Dugo je 1500 metara i široko 175 metara. Uprkos naglašenom turističkom značaju koje ima jezero u Šumaricama, izostala su ozbiljna biološka istraživanja koja bi utvrdila stanje ekosistema i kvalitet vode, sa izuzetkom jednokratnih istraživanja sprovedenih 1993. godine u okviru „Studije zaštite životne sredine i razvoja ekoloških sistema grada Kragujevca do 2010“. Tada je utvrđeno da

²⁵ http://www.kragujturist.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=149:resavska-pecina&catid=42:jednodnevne

voda jezera pripada klasi II boniteta i da se može koristiti za rekreativne i sportske aktivnosti. Tokom letnjeg perioda, jezero ima veliku posećenost, jer je u pitanju jedno od najpoznatijih i najvećih uređenih kupališta u regionu. Sem kupaca, na jezero, i to uglavnom na njegovu neuređenu stranu, dolazi i veliki broj sportskih ribolovaca zbog brojnih vrsta ribe koja živi u jezeru: prisutni su šaran, štika, babuška, mrena, deverika, amur, ali i jedna vrsta nestandardna za ove prostore, širokousti grgeč ili američki bas, donesen krajem devedesetih godina XX veka, od kada se potpuno odomaćio u jezeru.²⁶

Slika 9: Jezero u Šumaricama, izvor www.panoramasrbije.com (obrađeno)

Jezero Bujanj, s obzirom na lokalitet i potencijalni značaj koji ima, nije na adekvatan način istraženo, zaštićeno, ni eksploatisano. Ekološkom analizom vršenom 1992-1994. godine zapažen je niz degradacionih procesa u jezeru, i predložen ekološki pristup sanaciji, revitalizaciji, zaštiti i unapređenju jezera na osnovama održivog razvoja. Predlog mera se zasnivao na čišćenju mulja i produbljivanju jezera, kao i odstranjivanju viška makrovegetacije sa većeg dela jezera. Ovo jezero je takođe pogodno za razvoj ribolovnog turizma, ali je usled svog položaja (praktično u samom gradu) potencijalna atrakcija oko koje mogu biti izgrađeni brojni prateći komercijalni objekti, poput već prisutnog restorana „Jezero“.

Slika 10: Jezero Bujanj, izvor www.panoramasrbije.com

²⁶ http://sr.wikipedia.org/wiki/Шумаричко_jezero

Grošničko jezero vodom snabdeva skoro 20% stanovnika. Ovo je jedino jezero o čijem kvalitetu vode postoji dovoljno podataka, i smatra se možda najmanje zagađenim jezerom u regionu. Na osnovu analize, kvalitet vode je u granicama klase I i II boniteta, što je čini pogodnom za vodosnabdevanje.

Slika 11: Grošničko jezero, izvor www.kragujevac.co.rs (obrađeno)

Gružansko jezero značajno je kao osnovno izвориšte za snabdevanje pijaćom vodom građana Kragujevca i okolnih naselja. Ovo akumulaciono jezero teritorijalno pripada opštini Knić, a 30 kilometara udaljenosti od grada uslovljava da kragujevčani piju možda i najskuplju vodu u Srbiji. Veći deo jezera je male dubine što uslovljava loš kvalitet vode. Postoje i veliki problemi oko gazdovanja jezerom, jer institucije odgovorne za kvalitet vode nisu nadležne za jezero. Voda je lošijeg kvaliteta zbog organoleptičkih osobina (ukus i miris), ali je zdravstveno bezbedna. Tehnološki proces na gružanskom sistemu je takav da, za razliku od grošničkog i moravskog, vodu ne uspeva da prečisti do kvaliteta vode za piće. U vodi su prisutne organske materije, te je takva voda higijenski neispravna. Tehnološki proces bi se poboljšao ugradnjom adekvatnih filtera sa granulisanim aktivnim ugljem koji bi organske materije sveli na odgovarajuće mere.²⁷

Slika 12: Gružansko jezero, izvor www.grof.co.rs (obrađeno)

²⁷ Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021 (2011), Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja

Lepenica je najveća reka koja protiče kroz grad Kragujevac; ova leva pritoka Velike Morave prolazi kroz Kragujevačku kotlinu i duga je 48 km.

Slika 13: Reka Lepenica, izvor www.rts.rs (obrađeno)

Karakteristika mnogih voda oko Kragujevca je postojanje brojnih manjih vodopada (desetak u neposrednoj blizini grada), od kojih nijedan nije promovisan kao značajnije turističko odredište, iako bi to bilo moguće – nakon skromnog uređenja okoline i prilaznog prostora, neki od ovih vodopada mogli bi postati bar deo jednodnevnih izleta na turama koje prolaze u relativnoj blizini. Krajem septembra 2010. godine organizovana je ekološka akcija „Šumadijski vodopadi“, kao prvi korak na uređenju vodopada oko grada i čišćenju prostora.²⁸ Ovi vodopadi su često visine od preko 6 metara, do najviše visine od 15 metara (10 metara za vodopade u neposrednoj blizini grada), pojedini se nalaze na eruptivnom terenu što predstavlja prirodnu retkost, ili imaju mlaku voda koja se zimi ne mrzne, a neki od njih imaju i zanimljivu istorijsku priču koja bi se mogla naglasiti i iskoristiti: recimo, kraj sela Botunje kod Kragujevca nalazi se Bučinski vodopad uz koji se nalazi i izvor koji je često posećivao knez Miloš, a tek će biti pomenuto da je oko kompleksa „Milošev venac“ skoncentrisan značajan deo kulturno-istorijskih resursa Kragujevca.

Slika 14: Vodopad Buk, izvor <http://staklenozvono.rs>

²⁸ <http://staklenozvono.rs/?p=3956>

Grad poseduje i određene, još uvek nedovoljno ispitane, potencijale za uključivanje u zdravstveni turizam, jedan od potencijalno veoma značajnih pravaca koji se ogleda u korišćenju termalnih (banjskih) izvora i klimatskih lečilišta. Na žalost, gradski potencijali u ovoj oblasti mnogo su veći od onoga što predstavlja trenutno stanje: od deset lekovitih izvora i banja u selima oko Kragujevca koji su radili početkom prošlog veka, danas ne postoji ni jedan. Nadu da se nešto menja na bolje daje informacija da se Kragujevac priključio međunarodnom projektu za razvoj banja, sa ciljem da se stvori mreža banja u Italiji, Sloveniji, BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Ideja projekta „Termalis“ je da se iskoriste potencijali lekovite termomineralne vode iz sela Voljavča, koju okolno stanovništvo koristi duže od veka. Prema predlogu projekta, planira se izgradnja kupatila površine 200 kvadratnih metara i pet javnih česama sa toplom mineralnom vodom. Kada se ima u vidu da se izvorište nalazi na kilometar od poznatog manastira Voljavče, jasno je da postoje odlični preduslovi za razvoj turizma, posebno izletničkog i tranzitnog.²⁹ Ipak, da bi ovo izvorište dobilo status banje potrebno je prikupiti 26 dokumenata o njoj lekovitosti i konstantnom kvalitetu u različitim godišnjim dobima. U neposrednoj blizini Kragujevca postoje još neki ispitani i neispitani lokaliteti sa mineralnim i termalnim vodama. U selu Lužnice je, recimo, čak i naučno potvrđeno da voda pomaže kod hroničnih reumatičnih oboljenja zglobova i mišića, i tu se ranije nalazilo 11 baraka sa kadama za hidroterapiju u kojima se obavljao kompletan banjski tretman. Slično je i sa bivšom banjom u selu Korman, koja je nekada imala 10 kada za lečenje reumatizma, a sa radom prestala 1954. godine; kod Kormanske banje se, kao još jedna turistička zanimljivost, nalazi i Banjski slap sa tri manja vodopada, od koga je nizvodno vodopad „Visoki kamen“.³⁰

Slika 15: Borački krš, izvor www.motorri.com (obrađeno)

Kao još jedan značajan prirodni resurs u blizini Kragujevca vredí pomenuti Borački krš. Pokraj sela Borač, kroz koje put ne prolazi već se tu završava, nalazi se

²⁹ <http://www.stragari.rs/banja-voljavca.htm>

³⁰ http://www.sumadija.com/index.php?option=com_content&task=view&id=185

ovaj jedinstveni prirodni fenomen u Šumadiji. Delovanjem spoljašnjih sila (vode, vetra i toplote) od eruptivnih stena ovog nekadašnjeg vulkanskog masiva stvoreni su neobični oblici koji pitomoj Gruži daju obeležje divljine. Ovi oblici, poznati kao „glavuci“, raznovrsni su, te postoje piramide, kupe, stubovi, kule, igle, tornjevi, nazupčeni grebeni i ploče. Posebnu pažnju na Boračkom kršu privlači masivna kriva ploča, do koje se stiže planinarenjem, i sa koje se pruža jedinstven pogled. Samo selo Borač inače je okrenuto turizmu, na levoj strani čiste i nezagađene Boračke reke pune mreke i klenova, i ovde se svake zime organizuje tradicionalna hajka na lisicu, a na ulazu u selo stoji tabla „Dobrodošli u srednjevekovni grad Borač“. Ova tabla aludira na to da se na najvišem vrhu Boračkog krša nalaze ostaci temelja srednjovekovnog grada, koji je Murat II porušio 1438. godine. Spisi ukazuju da je ovaj grad obnovljen na rimskim temeljima, a pominje se 836. godine u doba vladavine kneza Vlastimira, dok neke iskopine ukazuju da je star bar dve hiljade godina.³¹ Pominje se i da su mnoge znamenite ličnosti srpske istorije boravile u gradu, poput Stefana Nemanje, cara Dušana i kneza Lazara.³² Ipak, ostaci ovog grada skoro da više ne postoje, te ovde akcenat valja baciti na Borački krš kao prirodni fenomen pod zaštitom države. U podnožju je mala crkva sagrađena na samom kršu koja je 1553. premeštena na današnji plato. U porti stare crkve raste lipa toliko široka da ni četiri odrasla čoveka ne mogu da je obuhvate.

Kulturno-istorijski resursi za razvoj turizma u Kragujevcu su izuzetni, jer se grad može podičiti da je po mnogo čemu bio „prvi u Srbiji“. Kompleks „Milošev venac“ sadrži više građevina i institucija koje svedoče o bogatoj istoriji grada, poput stare dvorske crkve sa skupštinskom zgradom iz doba kneza Miloša Obrenovića, gde su doneti prvi srpski ustavi i postavljeni temelji srpske državnosti, dok je Amidžin konak ostatak kneževog dvora iz 1818. godine, uz Konak Kneza Mihaila iz 1860. koji je sada Narodni muzej. Zgrada Gradske tržnice iz 1929. spada među najstarije pokrivene tržnice u Evropi. Prva kragujevačka Gimnazija osnovana je 1833. godine, dok je krajem 2008. proglašena za školu od posebnog nacionalnog značaja,³³ a u Kragujevcu je održana i prva proslava Savindana kao školske slave (1840. godine). Tu su i prvi teatar u Srbiji osnovan 1835. godine, muzej „Stara livnica“ u autentičnoj zgradi, jednoj od retkih sačuvanih primera idustrijske arhitekture XIX veka, i još mnogo toga što će biti detaljnije obrađeno na stranicama koje slede.

³¹ <http://www.casopishorizont.com/borac.html>

³² <http://www.glas-javnosti.rs/node/14791/print>

³³ <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=906989>

Slika 16: Zgrada muzeja na ulazu u Šumarice, izvor www.spomenpark.com

Predstojeći deo ovog poglavlja baviće se analizom spomenutih i brojnih drugih turističkih resursa, kako bi se na najbolji način predstavile čvrste osnove za razvoj turizma u Kragujevcu. Glavni nosioci turističke delatnosti u gradu su gradska turistička organizacija „Kragujevac“, osnovana 2005. godine, i mnoštvo turističkih i putničkih agencija u privatnom sektoru.

Slika 17: Znanatski deo grada Kragujevca, izvor www.kragujevac.rs

Prema ličnom mišljenju autora rada, kulturno-istorijski resursi Kragujevca čine njegovu najveću komparativnu turističku prednost i posebnost u odnosu na ostale gradove u Srbiji, što će ovaj deo rada pokušati da detaljno dokumentuje. Dobar uvod u poglavlje predstavlja opis grada koji je dao češki istoričar Konstantin Jireček 1874. godine: „Beograd je Evropa, ali ako hoćete da vidite pravo srpsko mesto, idite da vidite Kragujevac“.³⁴

³⁴ <http://www.istnews.com/tdestinacije89.htm>

Slika 18: Istorijat Kragujevca – deo panoa u muzeju „21. oktobar“, izvor www.spomenpark.com

Kragujevac se prvi put pominje u turskim dokumentima 1476. godine. Istorijske pretpostavke govore da je u tom trenutku naselje moglo postojati bar pola veka, a neki podaci govore da je ovaj prostor naseljavan od davnina – okamenjeni fosilni ostaci ljudi iz ledenog doba, starosti procenjene na sto hiljada godina, pronađeni su u blizini grada, u pećini ispod Jerininog brda kod sela Gradac. Naziv „Kragujevdža“ pod kojim se prvi put spominje naselje je dobilo verovatno po ptici „kraguj“ iz porodice jastreba, koja je tokom srednjeg veka korišćena za lov, a do početka XIX veka naseljavala je šume ovih krajeva; njen lik se i danas nalazi na grbu grada. Svoj procvat Kragujevac doživljava u periodu od 1818-1841. godine. Nakon što ga je knez Miloš Obrenović proglasio prestonicom Srbije, počinje intenzivni razvoj grada. Ulice se kaldrmišu i osvetljavaju karbidnim i petrolejskim lampama, reguliše se reka Lepenica, a kuće se po Miloševoj naredbi pokrivaju crepom umesto slamom (radi zaštite od požara). U tom periodu, u gradu su osnovane mnoge institucije koje predstavljaju temelje srpske državnosti, ali i naučnog i kulturno-prosvetnog razvoja savremene Srbije. Jezgro iz vremena prve prestonice tadašnje mlade države još uvek je u dobroj meri očuvano, i priča priču o gradu koji je u mnogo čemu bio prvi u Srbiji.

Nakon što je prestonica premeštena u Beograd, događaj koji je verovatno najviše uticao na noviju istoriju grada jeste preseljenje Topolivnice iz Beograda u Kragujevac. Ovim 1851. godine grad postaje vojno-industrijski centar. Krajem XIX veka Kragujevac postaje i jak trgovački centar, čime privlači brojne doseljenike, te je pred I svetski rat po veličini treći grad u Srbiji. Kao strateški važan centar vojne industrije, Kragujevac doživljava razaranja u oba svetska rata, ali neizbrisiv emotivni pečat gradu daje tragedija masovnog streljanja njegovih stanovnika 1941. godine. Kao uspomena na žrtve streljanja, ogroman prostor od 352 hektara pretvoren je u spomen-park. Drugu polovinu XX veka karakteriše naglo povećanje broja stanovnika usled industrijskog razvoja, kada grad postaje poznat po automobilskoj industriji i proizvodnji legendarnog „Fiće“, ali i „Juga“. Otvaranje Univerziteta poslednji je u nizu događaja koji grad svrstavaju u red najvećih i najznačajnijih gradova Srbije. Prema bogatoj kulturno-istorijskoj prošlosti, osnovano je pomisliti da bi grad mogao predstavljati značajnu turističko-kulturnu

destinaciju kako za domaće, tako i za strane posetioce. Iako čak i prirodne i klimatske karakteristike pružaju dobre preduslove za razvoj, turizam je nedovoljno razvijen usled neiskorišćenosti potencijala.

Kompleks „Milošev venac“ jeste pravi simbol „prve prestonice“ koji bi gradu dao prepoznatljivost u turističkom smislu. Popularizacija ovog kompleksa bi u kraćem roku i uz najmanje napora dala značajne efekte. Iako se na tome radi već izvesno vreme, čini se da su naponi sporadični i parcijalni, te da bi pravu promociju u turističkom smislu, uz osmišljavanje atraktivnih sadržaja, tek trebalo sprovesti. Ovo bi mogao biti i pokretač razvoja ostalih turističkih proizvoda grada. Kompleks „Milošev venac“ sastoji se od više značajnih građevina smeštenih na malom prostoru, što ih čini pogodnim za turističke obilaske. Kompleks obuhvata: Staru crkvu kneza Miloša, zgradu Stare skupštine, Amidžin konak, konak kneza Mihaila, zgradu Kragujevačke gimnazije, zgradu Teatra, i zgradu Gradske tržnice, a u blizini je i istorijsko-tehnički muzej „Stara livnica“. Ovo je tematski uobličena celina, koja je dobro koncipirana, adaptirana, i ne iziskuje velika ulaganja. Potrebna je pre svega dobra ideja kako efikasno oživeti „duh starog vremena“ na prostoru celog kompleksa, što bi ga učinilo izuzetno zanimljivim za posetioce.

Slika 19: Deo kompleksa „Milošev venac“, izvor www.panoramasrbije.com (obrađeno)

Stara Crkva je podignuta 1818. godine na desnoj obali reke Lepenice kao zadužbina kneza Miloša, neposredno pored dvora na levoj obali reke. Milošev konak se nalazio „preko puta“ crkve, koja je sa dvorom bila spojena drvenim pešačkim mostom. Kako je u vreme gradnje Srbija još bila u vazalnim obavezama prema Turskoj, bilo je zabranjeno graditi pravoslavne verske objekte, ali je Miloš mudrom politikom od sultana dobio odobrenje da sagraди crkvu. Iako je morao poštovati pravilo da hrišćanski hram ne može biti veći od džamije, knez je, koristeći se lukavstvom, uspeo da sagraди veću crkvu nego što mu je bilo dozvoljeno. To je uradio tako što je gotovu kamenu crkvu produžio sa dva prekrivena prostora od drveta, planski postavljena na prave kamene temelje, uz izgovor da se tu od nevremena može skloniti narod koji ne može stati u crkvu.

Na mestu gde je sagrađena Miloševa crkva bilo je staro kragujevačko groblje. Ono je tada razoreno, i mnoge nadgrobne ploče uzidane su u crkveni zid ili položene u

pod.³⁵ Miloševa zadužbina završena je novembra 1818. godine, o čemu postoji zapis na mermornoj ploči. Značaj zadužbine naglašen je time što su u porti crkve u Miloševo doba održavane Narodne skupštine, od kojih je najznačajnija Sretenjska iz 1835. godine na kojoj je donet prvi srpski Ustav.

U prvobitnom obliku, pola od kamena, a pola od drveta, crkva je ostala kroz čitav XIX vek, ali je propadanjem drvenih delova obnovljena i dozidan je novi kameni deo. Na drvenom ikonostasu stare ikone nisu poređane uobičajenim redom, što je posledica uticaja i želja kneza Miloša. U crkvi se čuva i znatan broj pisanih dela iz perioda pre nego što je Kragujevac 1834. godine dobio prvu štampariju u modernoj Srbiji, i ona su štampana tokom XVIII veka u Moskvi, Kijevu i Budimu. Miloševa crkva predstavlja najznačajniji sakralni objekat u samom gradu, jer se za nju vezuju značajni događaji koji su je u moralnom pogledu učinili velikom i u istorijskom značenju stavili ispred mnogo većih crkava.³⁶

Slika 20: Stara crkva, izvor <http://muzej.org.rs/>

Lokacija na kojoj je smeštena Stara crkva u okviru grada veoma je povoljna, što je prednost koju treba iskoristiti i u turističke svrhe. Međutim, postoje i nedostaci u vidu zbijenosti građevina i institucija sagrađenih u neposrednoj blizini, a naročito prolazak drumske i železničke saobraćajnice neposredno uz crkvenu portu predstavlja ograničavajući faktor za razvoj turizma. Problem parking prostora za automobile i autobuse i boljeg povezivanja crkve sa ostatkom Miloševog venca jeste zadatak koji treba adekvatno rešiti što pre.

Sadržaj porte crkve se vremenom menjao, pa je tako knez Mihailo tu dozidao i zgradu Narodne skupštine za vreme svoje prve vlade 1859. godine, i to kraj mesta gde su se održavala prva skupštinska zasedanja i gde je 1835. godine obnarodovan prvi srpski (Sretenjski) ustav. Ova prizemna građevina, skoro bez dekorativnih elemenata,

³⁵ Marković P.R. (1935): Crkva kneza Miloša, Uprava kragujevačke crkvene opštine, Kragujevac

³⁶ Todorović A. (2006): Turistička valorizacija Miloševe i Saborne crkve u Kragujevcu, Globus, vol. 37, broj 31, str. 115-122, Beograd

od posebnog je značaja za istoriju srpskog naroda jer je prva ove vrste podignuta u Srbiji. U zgradi „stare skupštine“ doneto je nekoliko veoma bitnih dokumenata, među kojima su i odluka o objavi rata Turskoj 1876. godine i saopštavanje odredbi Berlinskog kongresa iz 1878. kojima je Srbija stekla potpunu nezavisnost i međunarodni suverenitet. Posle 1880. zgrada je doživela veliki broj prepravki, a nakon konzervatorskih radova 1998. godine ovde je smeštena stalna muzejska postavka.

Godine 1994. crkvenoj porti pridodata je još jedna građevina, Hram Časnog Krsta, koja je podignuta na mestu gde je tokom 40 godina čuvan krst koji je nasilno uklonjen iz centra grada 1951. godine. Ovaj krst, koji potiče iz 1830. godine, danas se ponovo nalazi na centralnom gradskom trgu.

Amidžin konak u Kragujevcu jedina je još uvek sačuvana zgrada iz dvorskog kompleksa kneza Miloša. Dvor su činile ukupno tri celine smeštene na prostoru između Prve gimnazije i današnjeg apelacionog suda. „Knežev dvor“ bio je konak kneza Miloša, koji je uništen 1941. godine; „Šareni konak“ bio je konak kneginje Ljubice, odnosno harem, koji je izgoreo u požaru 1884. „Amidžin konak“, jedini sačuvan, bio je stan za dvorsko osoblje i „domostojitelja“, odnosno upravitelja dvora.

Slika 21: Amidžin konak – podrumski ulaz, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Izgradnja Amidžinog konaka počela je 1819. godine, a knez Miloš je nadgledao radove koje su izvodili najbolji majstori vremena. Zgrada imenovana po domostrojitelju koji je uživao izuzetno poverenje inače veoma nepoverljivog kneza, koji ga je zvao „Amidža“ (turcizam koji znači „stric“). Ova građevina je tipičan predstavnik balkansko-orijentalnog stila, jer u to vreme nisu bili dozvoljeni evropski uzori. Kako je zgrada podignuta na kosom terenu, deo na kosini podzidan je masivnim kamenim zidom, i u tom delu je podrum sa vratima okrenutim prema ulici, kao i mali lučni podrumski prozori sa rešetkama. U unutrašnjosti konaka nalazi se osam simetrično raspoređenih prostorija sa podovima od dasaka, u kojima su živeli domoupravitelj, muška posluga, ali i „Kavazi“, predstavnici Miloševe lične garde. Ovde su takođe smeštani i nahijski knezovi i drugi viđeniji gosti. Amidžin konak je zaštićen 1949. godine, a 1979. kategorisan je kao kulturno dobro od velikog značaja. Krajem 2010. godine počeli su i konzervatorsko-

restauratorski radovi, kako bi Amidžin konak bio otvoren za posetioce, sa etnološkom i arheološkom postavkom koja obuhvata istoriju ovih prostora od praistorije do XIX veka. Postavljena je i jedinstvena ograda oko ove zgrade i Narodnog muzeja, a uređuju se i staza i osvetljenje u potpunom krugu muzeja što sve pogoduje turističkoj valorizaciji.³⁷

Slika 22: Narodni muzej – Konak kneza Mihaila, izvor www.panoramasrbije.com

Konak kneza Mihaila je zgrada podignuta oko 1860. godine, koja nosi odlike građanske arhitekture tog doba, i jedna je od prvih evropskih građevina rađenih po austrijskom uzoru. Ograničen broj ovakvih građevina ostao je sačuvan do današnjih dana, pa je zato Knez Mihajlov konak spomenik od velikog značaja. Podignut je na zahtev kneza Mihaila Obrenovića kao nova zgrada unutar dvorskog kompleksa njegovog oca Miloša. Zgrada je odlukom skupštine SR Srbije 1979. godine proglašena značajnim spomenikom kulture. Konak je danas deo kompleksa Narodnog muzeja.³⁸

Slika 23: Prva kragujevačka Gimnazija, izvor www.prvagimnazija.edu.rs (obrađeno)

Prva kragujevačka gimnazija najstarija je gimnazija u Srbiji. Osnovana je 1833. godine. Kada je prva generacija učenika završila gimnaziju osnovan je Licej, kao preteča

³⁷ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/751512/Kragujevac+čuva+svoju+baštinu+.html>

³⁸ <http://www.razvojkarijere.kg.ac.rs/studentske/grad/znamenitosti/6-spomenici>

više škole, da bi gimnazijalci mogli da nastave školovanje.³⁹ Kasnije se osniva i visoka škola iz koje nastaje Beogradski univerzitet. Od 1887. škola je smeštena u zgradi u kojoj se i danas nalazi, koja je jedna od najstarijih školskih zgrada u Srbiji, rađena po uzoru na tadašnje evropske škole. Ovo je prvi od objekata nacionalnog značaja sagrađenih u neorenesansnom stilu, i taj visok rang Kragujevačke gimnazije u srpskoj arhitekturi još nije dobio odgovarajući status, iako su zvanično prvi objekti u istom stilu i pod evropskim uticajima podizani tek nakon 1891. godine u Vojvodini (recimo u Sremskim Karlovcima). Stolarija unutar škole još uvek je iz tog perioda, a izrađena je u jednoj bečkoj stolarskoj radionici. Zgrada je pod zaštitom države kao kulturno-istorijski spomenik. Krajem 2008. godine Prva gimnazija proglašena je školom od posebnog nacionalnog značaja.

Knjaževsko-srpski teatar je prvo pozorište u Srbiji osnovano u Kragujevcu 1835. godine. Na poziv kneza Miloša, u jesen 1834. godine u Kragujevac stiže Joakim Vujić, kao ličnost sa velikim pozorišnim iskustvom i dobar poznavalac obimnog pozorišnog repertoara. Knez ga postavlja za direktora Teatra sa zadatkom da organizuje rad pozorišta. Prve predstave činila su dela Joakima Vujića, koji je bio i reditelj i glavni glumac, potpomognut glumačkim ansamblom sastavljenim od mlađih činovnika i đaka gimnazije, i odigrane su tokom zasedanja Sretenjske skupštine od 2-4. februara 1835. godine, kada je donet i prvi ustav Srbije – pozorišnu publiku sačinjavali su Knez sa porodicom, činovnici i pozvani gosti, kao i poslanici u vreme skupštinskih zasedanja.

Slika 24: Knjaževsko-srpski teatar pored Gimnazije, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

U čast svog prvog direktora, pozorište je u skorijem periodu nosilo naziv „Joakim Vujić“, da bi 2007. godine Skupština grada, na predlog upravnog odbora Teatra, donela odluku kojom se najstarijem srpskom pozorištu vraća naziv Knjaževsko-srpski teatar.⁴⁰

Zgrada Gradske tržnice iz 1929. spada među najstarije pokrivene tržnice u Evropi. Kragujevac je do njene izgradnje imao samo jedan trg za trgovinu životnim

³⁹ <http://www.prvagimnazija.edu.rs/>

⁴⁰ <http://www.joakimvujic.com/about.php>

namirnicama. Nakon I Svetskog rata, usled naglog priliva stanovništva i izgradnje novog mosta preko Lepenice, pitanje izgradnje gradske tržnice postalo je prioritetno. Prazan prostor ispred Amidžinog konaka, koji je u vreme kneza Miloša služio za vežbanje vojske, bio je podesan jer se nalazio u samom gradskom jezgri i bio dovoljno prostran za zgradu koja je morala primati velike količine robe i mnoštvo ljudi. Tako je Kragujevac dobio modernu Tržnicu koja do današnjih dana krase uže gradsko jezgro, kompletirajući kompleks „Milošev venac“ kao njegov najskoriji deo, jedini čija istorija počinje u XX veku.

Slika 25: Stara gradska tržnica i njen plato ispred Malog parka, izvor <http://sr.wikipedia.org> (obrađeno)

Nakon što se 1869. godine počelo sa gradnjom Saborne crkve u Kragujevcu, ova je postala poznata pod nazivom „Nova crkva“, dok je Miloševa zadužbina od tada poznata i kao „Stara crkva“. Dve crkve nisu previše udaljene jedna od druge, iako su razdvojene i rekom Lepenicom. Saborna ili Nova crkva je prva građevina kojom se, nakon više vekova, sakralna arhitektura vratila svojim vizantijskim korenima, što je označilo kraj prevlasti baroka. Temelje ove crkve postavio je tada maloletni knez Milan Obrenović, na prostoru koji je, prema predanju, sam knez Miloš zavetovao – misli se da je nameravao, kada se za to steknu uslovi, da grad obdari još većom i lepšom crkvom.⁴¹

Slika 26: Nova crkva, izvor www.panoramio.com (obrađeno)

⁴¹ Todorović A. (2006): Turistička valorizacija Miloševe i Saborne crkve u Kragujevcu, Globus, vol. 37, broj 31, str. 115-122, Beograd

Lokacija Saborne crkve u Kragujevcu predstavlja samo gradsko jezgro. Veoma blizu crkve je i Prva kragujevačka gimnazija i ostatak kompleksa Miloševog venca, te se mogu komplementarno turistički valorizovati.

U neposrednoj blizini „Miloševog venca“, tolikoj da se ponekad pogrešno smatra još jednim njegovim delom na desnoj obali Lepenice, nalazi se i istorijsko-tehnički muzej „Stara livnica“. Nakon odluke iz 1851, Topolivnica u Kragujevcu počinje sa radom 1853. godine dolaskom prvog direktora, francuza Šarla Lubrija, kada su izliveni prvi topovi, i kasnije prerasta u vojno-tehnički zavod. Razvoj topolivnice i potreba za radnom snagom ono su što je najviše doprinelo brzom razvoju Kragujevca, koji od tog perioda počinje da dobija fizionomiju grada. Muzej je smešten u autentičnoj zgradi livnice sa velikim dimnjakom, koja je izgrađena 1882. godine i predstavlja najstariji sačuvani deo vojne fabrike i prve Vojno-zanatlijske škole u knjaževini Srbiji, koja je uz Topolivnicu otvorena 1854. godine. Spada u spomenike od velikog značaja, zajedno sa drugom vezanom zgradom, kovačnicom, čiji je prednji deo adaptiran u muzej 1953. godine, nakon obavljenih konzervatorskih radova. Obe zgrade su prve industrijske građevine te vrste podignute u Srbiji, i nalaze se u fabričkom krugu Zastave, pa su posete ograničene na dva dana sedmično. Postavka muzeja prikazuje početke i razvoj industrijske proizvodnje u Srbiji, i u svojoj kolekciji poseduje oko 5800 izložbenih predmeta (zbirke oružja i opreme, fotografija, ordenja i slično, od kojih su mnoga oružja rariteti velike starosti).

Slika 27: Deo unutrašnjosti muzeja „Stara livnica“ iz komunističkog perioda, izvor www.skyscrapercity.com

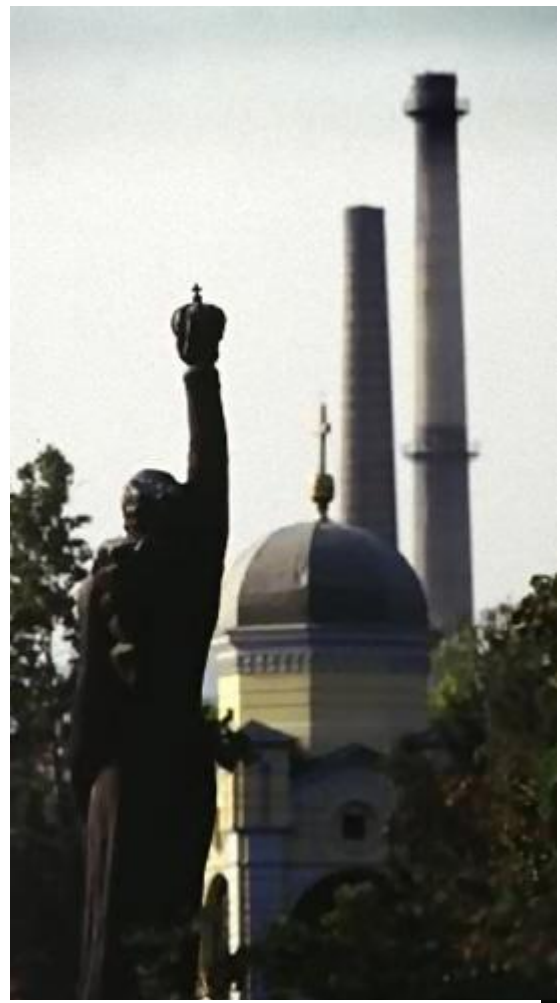
U blizini muzeja „Stara livnica“ nalaze se još dva važna spomenika koja su na neki način nezvanični deo ovog muzeja: spomenik Topolivcu, koji je smešten na trgu ispred upravne zgrade Zastave, kao i ploča koja označava mesto gde se nekada nalazio Licej, prva visokoškolska institucija u Srbiji. Odmah iza upravne zgrade, pred kojom je spomenik, nalazi se i takozvani „Zabranjeni grad“, gde su najstarije proizvodne hale u Srbiji, prvi industrijski dimnjak, zgrada stare topolivnice, nekoliko bisti (poput biste vojvodi Radomiru Putniku) i još mnogo toga do skora nedostupnog javnosti – organizovane posete muzeju „Stara livnica“, koji se nalazi ovde, organizuju se samo dva puta nedeljno, a ne tako davnih dana muzej je bio potpuno zatvoren za građanstvo.

Ipak, ovaj prostor do skoro potpuno odsečen ogradama fabrike i kasarne, u procesu je otvaranja za javnost, uz planove da se od njega napravi kulturni i istorijski centar.⁴²

Slika 28: „Topolovac“ ispred stare upravne zgrade „Zastave“, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Spomenik Topolivcu potiče iz vremena komunizma, govoreći dobro o načinu na koji Srbija tretira svoju istoriju, krećući uvek iznova: dok Rim čuva čak i spomenik Musoliniju, spomenik Topolivcu podignut je na mestu gde se nekada nalazio spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću koji je srušen 1946. godine, kada je uklonjen i Krst iz centra grada i odsečena kruna sa vrha spomenika Palim Šumadincima koja je zamenjena vencem – Krst je naknadno pronađen, a kruna rekonstruisana, dok se za spomenik kralja smatra da je pretopljen u livnici ili zakopan negde u krugu fabrike.⁴³ Upravo pomenuti spomenik Palim Šumadincima nalazi se u takozvanom „Malom parku“, neposredno uz Amidžin konak i zgradu stare Tržnice. Ovaj spomenik je podignut 1932. godine, a posvećen je palima u ratovima za oslobođenje od 1804. do 1918. Rađen je na osnovi u obliku krsta; na četiri postolja nalaze se grupe figura od bronz, koje predstavljaju četiri pokolenja i četiri istorijske epohe kroz ratne događaje koji su ih obeležili: Prvi i Drugi srpski ustanak, Balkanske ratove i

Slika 29: Kruna, izvor www.skyscrapercity.com

⁴² <http://sumadijapress.co.rs/index-p62-ni9953-c62.html>

⁴³ <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/12410/Spomenik-zakopan-ili-pretopljen>

Prvi svetski rat. Na vrhu visokog stuba od granita nalazi se statua devojke koja u ruci podignutoj iznad glave drži krunu. Ta je kruna koja je bila odsečena i zamenjena vencem dolaskom komunizma, da bi 1993. spomeniku bio vraćen prvobitni izgled.

Slika 30: Donji deo spomenika Palim Šumadincima u Malom parku, izvor www.kragujevac.rs

Kao nastavak prethodne priče i tračak nade da učimo da poštujemo sopstvenu istoriju, ovde vredi pomenuti i po svemu ostalom prilično beznačajan spomenik: Spomenik prvoj Štafeti. U čast rođenja Josipa Broza Tita, organizovana je štafeta mladosti koja je 1945. godine krenula upravo iz Kragujevca. Jedan kragujevački profesor fiskulture predložio je na jednom sastanku omladine da se Maršalu odnese „baklja“. Na mestu odakle je krenula prva štafeta Titu, podignut je spomenik koji je jedino i jedinstveno obeležje takve vrste u celoj bivšoj Jugoslaviji. Kragujevčanka, učiteljica Nada Stevanović, bila je prva koja je predala štafetu Titu, što spomenik simbolizuje. Ovo je ostalo kao retko sačuvano obeležje Titovog vremena.

Šumarice, odnosno u njima smešten spomen-park „Kragujevački oktobar“, ono je što je do devedesetih godina prošlog veka obeležavalo Kragujevac, a i danas ostaje nezaobilazno mesto koje svaki posetilac grada obavezno treba da poseti. Ovo je svakako prostor koji će na zapanjenog turistu ostaviti jedinstven i neponovljiv utisak – mnogi ga sa pravom smatraju najlepšim i najvećim parkom u

Slika 31: Štafeta, izvor www.skyscrapercity.com

Srbiji. U nesvakidašnjem spoju netaknute prirode i uređenih staza i spomenika, Šumarice plene svojom veličinom – prostor spomen-parka obuhvata čak 342 hektara, na kojima su 33 humke, spomenici, spomen-groblje streljanih Slovaka, staro vojničko groblje, spomen-muzej, etno-park, botanička bašta i hotelski kompleks.

Slika 32: Spomenik bola i prkosa, uz delić predela Šumarica, izvor www.panoramasrbije.com

Šumarički kompleks ima višeslojnu namenu, da bude i memorijalni, ali i rekreativni centar. Posvećen je građanima Kragujevca streljanim 21. oktobra 1941. godine, kada je u znak odmazde, po formuli „sto streljanih za jednog poginulog nemačkog vojnika“, ubijeno više hiljada ljudi (po nemačkim izvorima 2795 lica, uključujući i 300 đaka, mada se veruje da je broj ubijenih bio oko 7000).⁴⁴ U Šumaricama se i pre tragedije iz 1941. nalazilo više memorijalnih spomenika poginulima u prethodnim ratovima, koji su sada takođe deo spomen-parka.

Slika 33: Zgrada muzeja sa kulama bez prozora, izvor www.spomenpark.com

Na ulazu u spomen-park, u koji se stiže prolaskom kroz ili pored „Velikog parka“, dovoljno sadržajnog i samog po sebi, podignuta je impozantna zgrada spomen-muzeja „21. oktobar“, jedinstvena u svetskim okvirima. U arhitekturi zgrade naglašena je simbolika kragujevačke tragedije: odsustvo prozora na fasadama sugerije bezizlaznost

⁴⁴ <http://www.spomenpark.com/>

nenaoružanih ljudi pred mitraljeskim cevima, crvena cigla asocira na prolivenu krv, trideset kula različite visine predstavljaju isto toliko masovnih grobnica na prostoru spomen-parka, uz tri u obližnjim selima, a providne piramide od pleksiglasa na njihovim vrhovima predstavljaju poslednji pogled žrtava uperen ka nebu. Osnova muzeja je urađena u obliku krsta, opštehrišćanskog simbola stradanja.

Slika 34: Suđaje – statua sa izraženom slovenskom mitološkom simbolikom, izvor www.panoramasrbije.com

Slučajno ili namerno, delovi oko muzeja nose slovensku mitološku simboliku. Ispred se nalazi statua „Suđaje“, koja predstavlja neizbežan trenutak u životu svakog čoveka kada ova mitološka bića u vidu tri žene određuju sudbinu deteta. Tu je još jedan spomenik, sada zapušten, koji je predstavljao „Večnu vatru“ – ognjište u kome je dugo gorela vatra koja nije gašena, poput mitske vatre ispred hramova Peruna Gromovnika, boga pravde, o kome možda peva i srpska himna (što je izvan dometa i tematike ovog rada, ali вреди ilustrovati stihom: „Nek’ na srpsko vedro čelo tvog ne padne gneva grom...“). Na žalost, kako je, prema onome što je govoreno posetiocima, tu vatru zapalio „drug Tito“, njen plamen nije preživeo pad komunizma. Još jedan primer kako nismo uspeli da sačuvamo spomenik koji značajno prevazilazi trenutni politički trenutak, i o čijem bi obnavljanju svakako trebalo razmisliti, jer je priča o vatri koja se nikada ne gasi ostala najjači utisak duboko urezan u sećanje mnogih koji su davno, kao deca, prvi put posetili Šumarice.

Slika 35: Deo unutrašnjosti muzeja „21. oktobar“, izvor www.panoramasrbije.com

U muzeju se čuvaju potresni dokumenti vezani za 21.oktobar 1941, od kojih su najtragičnije poruke streljanih građana napisane u poslednjim trenucima života, ali i predmeti, dokumenta i fotografije nađene kod njih. Od brojnih umetničkih dela u muzeju ističe se ciklus od 27 slika Petra Lubarde koje je umetnik testamentom zaveštao „da ne napuste Kragujevac“. Kao jedan od neponovljivih utisaka, muzej ima i zamračenu sobu sa krugovima u koje su smeštene slike streljanih u tragediji koja je obeležila dušu grada.

Slika 36: Zamračena soba muzeja „21. oktobar“, izvor www.spomenpark.com

Centralni deo spomen-parka, nedaleko od muzeja, zauzima najčuveniji spomenik koji simbolizuje pticu slomljenih krila, asocirajući na prekinutu mladost streljanih đaka, ali i na oznaku V3 („Peto tri“), odeljenje gimnazije iz koga su streljani svi učenici. Ovo je mesto na kome se 21. oktobra svake godine održava tradicionalna manifestacija poznata i van Srbije, „Veliki školski čas“, kojom se odaje počast streljanim đacima, ali i njihovim profesorima, koji su pošli svojom voljom ne želeći da ostave svoje učenike, poput profesora koji je izrekao čuvenu rečenicu: „Pucajte, ja i sada držim čas“, uklesanu na jednoj od stena pored spomenika.

Slika 37: „Peto tri“ – najčuveniji spomenik u Šumaricama, izvor www.skyscrapercity.com

Nedaleko od ulaska u spomen park i najčuvenijeg šumaričkog spomenika, kada se pešačkom stazom zađe u šumu i krene ka kompleksu hotela Šumarice, nalazi se jedno od najstarijih vojničkih groblja u Šumadiji. Nastalo je u XIX veku i na njemu je sahranjen veliki broj vojnika iz Balkanskih ratova kao i iz Prvog svetskog rata. Na groblju

su na posebnoj parceli sahranjeni i okupatorski vojnici. Ovo vojničko groblje predstavlja neiscrpan izvor podataka, a oblik i ornamentika njegovih spomenika su značajan doprinos našem narodnom stvaralaštvu.

Slika 38: Šumska staza ka hotelu „Šumarice“ i deo starog vojničkog groblja, izvor www.panoramasrbije.com

Ispred groblja na visokom postolju leži lavlja figura u prirodnoj veličini (dužine 2,2m, širine 1m i visine prednjeg dela 1m). Dve ovakve figure naručio je kralj Petar I Karađorđević kako bi stajale na ulazu u crkvu sv. Đorđa u Topoli, na Oplencu, ali su prvu Austrijanci preneli iz Topole 1915. godine i naredili da se postavi ispred groblja na kome su sahranjeni njihovi vojnici umrli ili poginuli u Šumadiji, gde se nalazi i dan danas. Druga lavlja figura je, je uprkos svim naporima da joj se uđe u trag, ostala izgubljena nakon što su je 1918. godine Austrijanci odvezli u nepoznatom pravcu.⁴⁵

Slika 39: Lav – čuvar vojničkog groblja, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Pored dosad navedenog, najčuveniji šumarički spomenici su Spomenik bola i prkosa, Spomenik čistačima obuće, spomenik „Sto za jednog“, Spomenik otpora i slobode, spomenik „Kameni spavač“... Kako ovaj ogromni kompleks ima i rekreativnu namenu, prepun je pešačkih i trim staza, od kojih mnoge prolaze kroz šumovite predele po kojima je kraj i dobio ime, a na jednom kraju spomen-parka nalazi se i Šumaričko

⁴⁵ <http://www.kragujevac.co.rs/node/2693>

jezero, najveće uređeno kupalište u regionu. Šumarice su jedinstveno mesto, na kome će svaki posetilac uspeti da zaboravi na svoje brige, shvativši da su one prolazne, i da je život sam po sebi veliki dar koji treba ceniti. U kom god smeru se razvijao gradski turizam, ovo je mesto koje će uvek imati sopstvenu težinu i neprolaznu osobenost.

Slika 40: Spomenik „Krugovi“ sa posvetom „narod Hrvatske Kragujevcu“, izvor www.skyscrapercity.com

Nakon pominjanja Šumarica i Miloševog venca, dva po turističkim potencijalima sigurno „najača“ kompleksa, ipak ima još zanimljivih kulturno-istorijskih resursa vrednih spominjanja. Jedan od njih svakako je i zgrada okružnog načelstva i suda, podignuta između 1902. i 1904. godine, koja spada u spomenike kulture od izuzetnog značaja. Dve alegorijske skulpture postavljene na krajeve krovnog venca (ženske figure „Pravda“ i „Zakon“) izmiču letimičnom pogledu, jer je zgrada impozantnih dimenzija, među najvećim upravnim zgradama Srbije.

Slika 41: Velelepna zgrada starog suda koja još uvek vrši svoju funkciju, izvor www.skyscrapercity.com

U njoj su i reprezentativni glavni hol i galerija, monumentalno stepenište i monolitni granitni stubovi. U ovoj zgradi doneta je i izuzetno značajna odluka o strategiji čuvene Kolubarske bitke vođene u novembru i decembru 1914. godine tokom Prvog svetskog rata, za čije je uspešno vođenje general Živojin Mišić unapređen u vojvodu. Ova bitka, sem što je sprečila kapitulaciju Srbije, ušla je u istoriju ratovanja kao jedinstven primer da se vojska kojoj je predviđen potpun slom za kratko vreme

reorganizuje, pređe u kontraofanzivu i nanese neprijatelju odlučujući poraz, te se danas zbog toga izučava na vojnim školama širom sveta.

U spomenike kulture od izuzetnog značaja spada i kuća Svetozara Markovića, podignuta u prvoj polovini XIX veka. Nastala je baš u onom periodu kada je Kragujevac prerastao iz varoši turskog stila u Miloševu prestonicu. Kragujevac je odabran za prestonicu jer je bio dovoljno udaljen od Beograda i glavnih puteva, gde je turska uprava bila najjača, ali i zato što u njemu nakon oslobođenja nije bilo turskog stanovništva. U ovoj zgradi je u periodu od 1873. do 1875. godine živeo mladi Svetozar Marković, čija bista stoji u dvorištu ispred kuće. Bio je prvi pobornik realističkog pravca u srpskoj književnosti i socijalistički teoretičar, čije su književne ideje podržavali i velikani poput Đure Jakšića ili Jovana Jovanovića Zmaja. Kuća u kojoj je živeo neposredno pre smrti je građevina sa tremom na zapadnoj strani i četvoroslivnim krovom pokrivenim ćeramidom.

Slika 42: Sobrašice u selu Lužnice, izvor www.zaprokul.org.rs

U istu grupu izuzetno značajnih kulturnih spomenika prema odluci iz 1968. godine spadaju i Sobrašice u selu Lužnice kod Kragujevca.⁴⁶ Ovo su rodovske trpeze smeštene po obodu porte crkve u centru sela, gde se nazivaju i „trpezare“. Služile su prilikom crkvenih praznika za obedovanje okupljenih srodnika. Nakon Drugog svetskog rata gube svoju raniju funkciju i polako nestaju, pa ih je očuvano ukupno 27. Podignute su po izgradnji crkve od 1873. do 1876. godine. Građene su u vidu nisko ograđenih drvenih nadstrešica prekrivenih ćeramidom, kao zasebni odeljci za pojedina domaćinstva, pod kojima su sofere i klupe, koje su kod nekih sobrašica u čelu posebno obrađene za starešinu zadruga. Mogu biti jednodelne ili višedelne, spojene pod zajedničkim krovom. Ovakva gradnja obredne namene za kulturno objedinjavanje seoske zajednice predstavlja prelazni tip od pojedinačnih ka kolektivnim seoskim objektima, ukazujući svojim postojanjem da njihov razvoj nije završen sa rodovskim trpezama.

⁴⁶ http://www.zaprokul.org.rs/LKP/Kragujevac/sobrasice_-_lunice_kragujevac.html

Slika 43: Staro gradsko jezgro – pogled na gornji deo, izvor www.skyscrapercity.com

U spomenike od velikog značaja spada i kompletno staro gradsko jezgro, odnosno glavna ulica i prostor oko trga „Krst“, gde su se dešavala mnoga istorijski značajna događanja.⁴⁷ Odatle se grad širio, prema naredbama kneza Miloša o širenju varoši oko dvora, i na tom potezu je postojala najveća koncentracija zanatskih radnji, dućana, hotela, gostionica... Većinu zgrada u centralnom gradskom jezgriu odlikuje velika starost, a konzervatorski radovi izvedeni su na pojedinim delovima celine.⁴⁸

Slika 44: Staro gradsko jezgro (www.skyscrapercity.com)

U okolini Kragujevca nalazi se mnoštvo manastira i crkvi, od kojih četiri spada u spomenika kulture od velikog značaja, te ćemo ih pojedinačno nabrojati u ovom delu rada.⁴⁹ Manastir Blagoveštenje Rudničko nalazi se kod sela Stragari, na obroncima planine Rudnik. Sagrađen je krajem XIV veka u doba kneza Lazara, što potvrđuju i prilikom konzervacije 1981. godine otkriveni veliki fragmenti fresaka, koje se stilski vezuju za taj period, poput živopisa sa predstavom Strašnog suda. Zabeleženo je da tokom XVIII veka ovde radila jedna od najstarijih škola u Srbiji, a tu se i Karađorđe javno

⁴⁷ http://www.zaprokul.org.rs/LKP/Kragujevac/staro_gradsko_jezgro_kragujevac.html

⁴⁸ <http://muzej.org.rs/>

⁴⁹ http://www.zaprokul.org.rs/LKP/Kragujevac/spomenici_od_velikog_znacaja.html

pokajao 1796. godine zbog ubistva svoga oca i dobio oprostaj. Manastirski kompleks se sastoji od crkve sa zvonikom, trpezarijom, tri konaka i sporednih zgrada.

Nedaleko od Stragara nalazi se i manastir Voljavča, jedan od najznačajnijih srednjevekovnih spomenika kulture u Srbiji. Manastir sa crkvom svetih Arhanđela podignut je između XI i XV veka, a tokom svoje istorije nekoliko puta je paljen od strane Turaka i nekoliko puta obnavljan. Prva veća obnova manastira bila je 1530. godine, od kada potiču i prvi sačuvani podaci o manastiru. Sadašnji manastirski kompleks sastoji se od crkve, dva konaka, dodatnih građevina i elipsastog kamenog ogradnog zida. Tokom Prvog srpskog ustanka, godine 1805. u konaku koji je smešten na istočnom delu crkvene porte i sagrađen u drugoj polovini XVIII veka, zasedala je vrhovna srpska vlast. Karađorđe je za prvo sedište „Praviteljstvujušćeg sovjeta“ odredio manastir Voljavču zato što je smešten na skrovitom mestu, u brdima usred guste šume. Konak, koji se sastoji se od podruma, prizemlja i sprata, bio je tada preuređen za potrebe Sovjeta, posebno u spratnom delu, te se smatra da su upravo tu donošene važne odluke.

Desetak kilometara od Kragujevca nalazi se manastir Drača sa crkvom svetog Nikole. Prema ktitorskom zapisu iznad ulaznih vrata, crkva je podignuta 1734. godine, a već sledeće godine je živopisana. Po mnogim podacima, izgleda da je manastir Drača podignut mnogo ranije, a da je početkom osamnaestog veka samo obnovljen. Slikarstvo manastira predstavlja neprocenjivu vrednost, jer je crkva oslikana 1735. godine u doba velikih duhovnih previranja. Stilske karakteristike živopisa, bliskog srednjevekovnim uzorima, povezuju dračke majstore sa Svetom gorom, pa je vrlo verovatno da su oni svoja slikarska znanja stekli upravo tamo. Slikarstvo je konzervirano 1971. godine.

U selu Ramaća nalazi se mala crkva koja datira verovatno sa kraja XIV veka. Istorija crkve nije mnogo poznata, jer nije moguće pouzdano izvršiti identifikaciju njenog srednjevekovnog naziva, a selo se pominje tek u turskom periodu (1521. godine). Zidno slikarstvo je znatno oštećeno i vrlo neujednačene umetničke vrednosti, te se zaključuje da je živopis radilo više majstora.

Slika 45: Crkva u Ramaći, izvor www.zaprokul.org.rs

Nakon crkvi i manastira, kao i ranije navedenih objekata, spisak spomenika od velikog značaja zaključujemo ostacima jednog srednjovekovnog utvrđenog grada, koji potiče verovatno iz XIV veka, jer se pominje 1395. godine. Ovaj lokalitet naziva se „Srebrnik“ ili „Srebrnica“, a kod lokalnog stanovništva poznat je i kao „Kulina“, i nalazi se na strmom uzvišenju planine Rudnik, južno od Stragara. Grad je u ruševinama i ima nepravilan potkovičasti oblik, a njegove dimenzije i konture ocrtavaju se samo po konfiguraciji terena.

Najbolje je očuvana kula kvadratne osnove, sagrađena od lomljenog škriljca, sa zidovima očuvanim u visini i preko 10 metara, dok je ostatak grada-utvrđenja prekriven šumom. Na severnoj strani kule očuvan je i prozorski otvor iznad koga je plitka niša sa polukružnim završetkom. Prema dubrovačkim spisima, ovde je, na državnom saboru najviše srpske vlastele i crkvenih velikodostojika, 1425. godine despot Stefan Lazarević proglasio sestrića Đurađa Brankovića za svog naslednika. Konstantin Jiriček u svojoj „Istoriji Srba“ navodi Srebrnicu kao „novostečenu prestonicu“, gde je 1426. ratifikovan mir s Mlecima.⁵⁰ Istraživanja nisu vršena. Ovaj retki spomenik je godinama prepušten rastinju i atmosferskim promenama, te bi ga u najkraćem roku trebalo zaštititi.

Slika 46: Srednjovekovni grad „Srebrnik“ i divljina oko njega, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Na Oplencu kod Topole, dovoljno blizu Kragujevca da se obuhvati jedinstvenom turističkom ponudom, nalazi se bogato nasleđe iz vremena dinastije Karađorđevića – Karađorđev grad koji je u periodu 1811-1813. godina sagradio Karađorđe Petrović, vođa Prvog srpskog ustanka i prvi vladar obnovljene Srbije, i crkva Sv. Đorđa koju je Petar I Karađorđević počeo da gradi 1903. godine. Tu su još i kuća kralja Petra, vila kralja Aleksandra I Karađorđevića i vila kraljice Marije, Vinogradareva kuća, Kraljev podrum i vinogradi... U kombinaciji sa kragujevačkim nasleđem iz vremena dinastije Obrenovića i prve srpske prestonice, ovo predstavlja same početke srpske državnosti i atraktivnu turističku priču, koju samo treba predstaviti na pravi način.

⁵⁰ <http://www.stragari.rs/istorija.htm>

Kako ovaj ionako obiman deo ne bi bio i duplo duži, ovde se valja zaustaviti, i zajednički navesti samo neke od brojnih drugih spomenika kulture na teritoriji Kragujevca, koji obuhvataju još dosta crkvi i manastira, nekoliko mostova preko Lepenice, par starih česama, očuvani vodotoranj osmougaone osnove sa osmougaonim limenim krovom kao redak primer industrijske arhitekture sa kraja XIX veka, stare zgrade koje još imaju svoju prvobitnu funkciju, poput narodne biblioteke osnovane 1866. godine, železničke stanice iz 1886. godine, medicinskog fakulteta, dečje biblioteke, vatrogasnog doma, stare škole, upravne zgrade stare bolnice, zatim vodenicu u Grošnici s kraja XVIII veka, kao i brojne znamenite kuće, poput Paštrmčeve kuće (privatne kuće domostrojitelja), Deninog konaka (poznata kuća političara i miljenika kneza Miloša), Regentove kuće (iz 1887. godine, gde je tokom Prvog svetskog rata stanovao regent Aleksandar Karađorđević), a ne treba zaboraviti ni brojne spomenike u okviru gradskog jezgra, poput spomenika Vuku Karadžiću, Jovanu Ristiću, Joakimu Vujiću...⁵¹

Slika 47: Spomenik i trg Jovanu Ristiću, izvor www.panoramasrbije.com

Na samom kraju priče o kulturno-istorijskim resursima koji pogoduju razvoju turizma Kragujevca, ne može se preskočiti ni praistorijsko naselje u selu Divostinu. Ovo veliko neolitsko naselje otkriveno je 1952. godine. Do ozbiljnog istraživanja dolazi 1968. godine i to sa američkim partnerom, kada je istražena površina od 2500m², debljine kulturnog sloja od 1,5m. Konstantovano je prisustvo dveju kulturnih grupa (starčevačke i vinčanske), sa 23 otkrivene kuće i dosta pratećeg arheološkog materijala (oruđe i oružje, kameni i koštani predmeti, celi sudovi...) od velikog značaja za rešavanje niza problema najranijih faza života u centralnoj Srbiji, ali i van naše države. Kako se lokalitet nalazi u sklopu savremenog naselja, ugrožen je građevinskim i drugim zemljanim radovima, pa je neophodno preduzeti mere zaštite, a nakon toga i turističke promocije ove atrakcije.⁵²

⁵¹ http://www.zaprokul.org.rs/LKP/Kragujevac/spomenici_od_znacaja.html

⁵² http://www.zaprokul.org.rs/LKP/Kragujevac/praistorijsko_naselje_u_selu_divostinu_-_divostin.html

Nakon obrade prirodnih i kulturno-istorijskih resursa Kragujevca, sledi predstavljanje brojnih lokacija i manifestacija koje predstavljaju vredne turističke potencijale grada, na čijem razvoju i promociji treba raditi prilikom predstavljanja Kragujevca kao turističke destinacije.

Kao jednu od pravih atrakcija, odmah na početku ovog dela priče valja predstaviti prvi javni akvarijum na teritoriji Srbije koji je osnovan u Kragujevcu 1999. godine. Ovaj akvarijum, smešten na Prirodno-matematičkom fakultetu, istovremeno je i najveći akvarijum u Srbiji u čijoj kolekciji se nalazi preko 600 biljnih i životinjskih vrsta iz vodenih ekosistema sa svih prostora Zemlje, izloženih u preko 300 akvarijumskih jedinica na površini od 300 kvadratnih metara.⁵³ U njemu se mogu sresti ribe kopnenih voda Balkana (pastrmka, mrena, štika, smuđ, som...) i tropskih voda (skalari, oskari, diskusi, pirane...), vodozemci (žabe i daždevnjaci), gmizavci (kornjače i zmiје) i beskičmenjaci (sundēri, dupljari, pijavice, rakovi...).

Slika 48: Javni akvarijum u Kragujevcu, izvor www.flickr.com (Zoran Petrović)

Najinteresantije ribe koje se mogu videti su pirana mesožder i veoma retka i ugrožena afrička dvodihalica koja predstavlja prelazni oblik između riba i vodozemaca što se vidi i na osnovu njenog izgleda: ima takozvane „pranoge“ odnosno rudimentirana peraja koja nisu ni peraja ni noge. Ime je dobila po načinu disanja. Kada u vodi nema dovoljno kiseonika, ona izađe na površinu i zahvati vazduh. Može da doživi duboku starost od 35 – 40 godina.⁵⁴ Akvarijum je otvoren za pojedinačne posete skoro svakog dana, a za đačke ekskurzije i druge organizovane grupe obezbeđen je i stručni vodič.

⁵³ Vidosavljević E, Samardžić A. (2007): Stanje i tendencije razvoja turističkog proizvoda grada Kragujevca, 34. Nacionalna konferencija o kvalitetu, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju, Kragujevac

⁵⁴ <http://www.discoverserbia.org/sr/sumadija/kragujevac/akvarijum>

Slika 49: Kragujevački hipodrom – najveći hipodrom u Srbiji, izvor www.skyscrapercity.com

Odmah nakon akvarijuma vredi navesti još jednu potencijalnu atrakciju Kragujevca, koja je na žalost trenutno u potpunosti zapostavljena. Naime, u Kragujevcu se nalazi i najveći hipodrom na teritoriji Srbije!⁵⁵ I dok se premije na najvećim konjičkim takmičenjima u svetu mere milionima, na beogradskom „derbiju“ su tek nekoliko hiljada evra, dok se u Kragujevcu trke više praktično i ne održavaju, a postojali su čak i planovi da se zemljište hipodroma pretvori u gradilište! Sveža vest⁵⁶ kaže da će na delu hipodroma iznad fudbalskog igrališta (levi kraj na gornjoj slici) uskoro biti postavljen zabavni park za decu, i već su počeli radovi na dovođenju struje i uređivanju prilaza – dobro je što je u pitanju samo zabavni park, jer ovo možda znači da hipodrom ipak neće biti pretvoren u neki novi „tržni centar“, poput započetog i nikada završenog kompleksa u njegovoj blizini. Može se konstatovati da je konjički sport u Srbiji nerazvijen, dok je recimo u Francuskoj ovo 3. grana privrede, a 90 odsto kladioničkog prometa čine prognoze rezultata na hipodromima. Imajući u vidu sklonost domaćeg stanovništva ka klađenju i brojne sportske kladionice koje niču na svakom koraku, predstavlja pravo čudo što grad dozvoljava sebi da odavno zapostavlja delatnost koja mu može doneti značajne prihode – najmasovnije konjičke trke održavane su sada već davne 1997-98. godine, a jedina trka grupe 1 napravljena je još 2002. godine.⁵⁷ Povrh svega, ovako veliki uređeni hipodrom, na kome bi se redovno održavale konjičke trke, predstavljao bi i pravu turističku atrakciju i mesto čiji obilazak verovatno ne bi preskočio nijedan posetilac grada, a treba uzeti u obzir da i Strategija turizma Republike Srbije potencira konjičke sportove kao jedan od bitnih programa turizma specijalnih interesa. Na hipodromu su, na žalost, još nesređeni imovinsko-pravni odnosi; da bi se ponovo organizovale konjičke trke u Kragujevcu, hipodrom bi trebalo da najpre dobije upravu i organizaciju koja bi gazdovala njime, uz veliku pažnju gradskih vlasti.

⁵⁵ <http://www.pogledi.rs/kragujevac/ek/index.php>

⁵⁶ <http://www.kragujevac.co.rs/node/15220>

⁵⁷ <http://www.glaskragujevca.net/?p=2393>

Kragujevac poseduje i značajne turističke potencijale u vidu brojnih manifestacija, čije je konstantno razvijanje neophodno nastaviti, jer manifestacije čine vitalnu komponentu atraktivnih faktora savremene turističke ponude,⁵⁸ definišući i afirmišući identitet turističke destinacije; manifestacije su raspoređene praktično tokom cele godine, što omogućava da se prevaziđe sezonski karakter turizma (koji gradu poput Kragujevca ne ide u prilog), ali i da se postigne veća autentičnost⁵⁹ koju cene turisti koji žele da rade i osećaju ono što i lokalno stanovništvo. Po istraživanju Turističke organizacije Srbije (TOS), manifestacije su prve na listi turističkih motiva za dolazak stranih turista u našu zemlju.⁶⁰ Manifestacioni turizam je stoga istaknut i u „Strategiji turizma Republike Srbije“ kao veoma značajan segment razvoja turizma u Srbiji, ali i kao komparativna prednost domaćeg turizma.⁶¹

Slika 50: Tradicionalni vatromet za „Dan grada“ (6. maj), izvor www.kragujevac.rs

Neke od najznačajnijih kulturno-turističkih manifestacija u gradu su: Internacionalni pozorišni festival „Joakim fest“ (koji se održava početkom maja svake godine), Đurđevdanski dečji fest, Međunarodni lutkarski festival „Zlatna iskra“ i Međunarodni džez festival (sve takođe početkom maja), Internacionalni festival harmonike (početkom jula solisti na harmonici nastupaju 10 dana u svečanoj sali Prve kragujevačke gimnazije), Bajk šou – Susreti motorista i „Fića fest“ (zanimljivosti na kraju avgusta), Izložba pčelarstva (u prvoj nedelji septembra) i Šumadijski sajam poljoprivrede (u drugoj nedelji septembra), i brojne druge manifestacije kakve su Međunarodni festival

⁵⁸ Kotler P. (1994): Marketing Management: Analysis, Planning Implementation and Control, 8th edition, Prentice Hall International, New Jersey, USA

⁵⁹ Getz D. (2005): Event management and Event tourism , 2nd edition, Cognizant Communication Corp, New York, USA

⁶⁰ <http://www.turizam.merr.gov.rs/index.php/yu/glasi/104-2010-04-28-11-57-40>

⁶¹ Strategija turizma Republike Srbije – prvi fazni izveštaj (2005), Horwath Consulting Zagreb, Ekonomski fakultet Beograd, Ministarstvo trgovine turizma i usluga Republike Srbije, Beograd

antiratne karikature, Međunarodni festival kamernih horova, Međunarodna izložba pasa... Većina manifestacija pomenutih na početku pasusu spada u grupu dešavanja za „Dan grada“ (6. maj – Đurđevdan), veliku manifestaciju koja obuhvata niz manjih događaja.⁶² U sklopu ove proslave koja je svojevrsni kragujevački „karneval u Riju“, već tradicionalno se održavaju i besplatni koncerti na platou ispred skupštine grada, i to tri večeri za redom, kao i veliki vatromet i karnevalska povorka šetnja ulicama grada. Dan grada je definitivno najpoznatija kragujevačka (grupa) manifestacija, tokom koje grad poseti veliki broj stranih gostiju, hotelski kapaciteti su puni, ugostiteljski objekti takođe...

Slika 51: Jedan od koncerata za „Dan grada“ (Vlado Georgijev), izvor www.kragujevac.rs

Zanimljivo je pomenuti i neke od manifestacija u relativnoj blizini, koje se mogu uključiti u turističku ponudu grada u vidu jednodnevnih i višednevnih izleta, čime se manifestacijama pokriva skoro cela godina: u Aranđelovcu se održava Smotra umetnosti „Mermer i zvuci“ (početkom jula) i Međunarodna smotra folklora Šumadijski opanak (krajem jula), u Topoli su tradicionalna Oplenačka berba i Sabor narodnog stvaralaštva Srbije (u drugoj nedelji oktobra), u Batočini su Vidovdanski dani u manastiru Ravanica (krajem juna), u Lapovu je zanimljiva narodna manifestacija Ženidba Kraljevića Marka (u prvoj polovini marta), u Čupriji su „gastronomske“ manifestacije Crevarijada (početkom marta) i Najlepša pogača (u oktobru), u Paraćinu su slične manifestacije Džigeranijada (u maju) i Dani vina Trešnjevica (u februaru), u Svilajncu je Crkvenačka degustacija vina (polovinom februara), u Rekovcu je Sabor narodnog stvaralaštva „Prođoh Levač, prođoh Šumadiju“ (početkom avgusta) i Sabor slikara i pesnika Jankovi dani - Likovna kolonija Kalenić (početkom septembra), u Despotovcu Majske amaterske pozorišne svečanosti (u drugoj polovini maja), u Jagodini se takođe održava festival pozorišta „Dani komedije“ (krajem marta), Međunarodni susreti kik-boksera (početkom jula) i Internacionalni etno sajam (sredinom jula)... Vidi se da su turističko-kulturne manifestacije u regionu brojne, i raširene tokom cele godine, pa se njihovim uključivanjem u turističku ponudu grada može izuzetno ojačati njegova turistička atraktivnost.

⁶² <http://www.kragujevaconline.rs/vesti/info/grad-kragujevac/2395-dan-grada-joakim-fest>

Grad Kragujevac, kao regionalni centar, ima i izuzetne perspektive za razvoj sajamskog, kongresnog, poslovnog i tranzitnog turizma. Na „Šumadija sajmu“ se održava nekoliko značajnih sajamskih manifestacija, kakve su „Međunarodni sajam lova, ribolova, lovnog turizma i nautike“, „Salon automobila“ ili „Međunarodni sajam turizma i seoskog turizma“.⁶³ Iz godine u godinu, na Međunarodnom sajmu turizma u Kragujevcu se mogu videti sve bolje ponude iz oblasti seoskog i lovnog turizma; u okviru ovoj Sajma održava se i manifestacija „Šumadijska čajanka“ na kojoj se takmičari nadmeću u kuvanju čuvenog šumadijskog specijaliteta – kuvane rakije, a posetioči često mogu da degustiraju i druge specijalitete na prostoru ispred zgrade Sajmišta, gde se recimo kuvaju lovački gulaš i alaska riblja čorba. Jedna od najzanimljivijih sajamskih manifestacija je i „Književna zona“ (krajem avgusta i početkom septembra), Sajam knjiga koji izlazi iz okvira sajamske Hale i tradicionalno se organizuje u samom centru grada, u Pešačkoj zoni, prostoru sa najvećom fluktuacijom stanovništva. Sem mesta gde se može pogledati šta je to najnovije u izdavačkoj delatnosti i gde se mogu nabaviti knjige uz popuste, tople letnje večeri rezervisane su za susrete sa piscima, književne večeri koje se u dane Sajma organizuju na bini kod Krsta.

Slika 52: Auto Expo, izvor www.sumadijasajam.rs

Ovde je zgodno mesto da se pomene i Fazanerija Lovačkog udruženja Šumadija formirana 1965. godine, koja je najveći i najbolje uređen prostor za smeštaj divljači u Srbiji. Nalazi se u neposrednoj blizini hotela Šumarice, što je čini interesantnom turističkom lokacijom i van lovnog turizma: obilazak fazanerije je zanimljivo iskustvo i za one koji se ne bave lovom. Matično jato obuhvata 1250 komada fazanske divljači. Brojni lovni i lovno smeštajni objekti u blizini Kragujevca spremni su da dočekaju turiste-lovce na dobar odstrel, i lovni turizam je na zavidnom nivou razvijenosti. Za prave rezultate bi se valjalo pre svega pozabaviti njegovom ozbiljnom promocijom.

⁶³ http://www.sumadijasajam.rs/sajmovi_2011.htm

Slika 53: Fazanerija u blizini hotela Šumarice, izvor www.gtokg.org.rs (obrađeno)

Postoji još nekoliko potencijalno značajnih lokacija kojima se jednostavno ne pridaje nikakav značaj prilikom navođenja turističkih resursa grada. Tako se, recimo, nigde ne pojavljuje podatak da su tokom hladnijeg perioda u Kragujevcu otvorena i dva klizališta (kod jezera Bujanj i u Velikom parku), koja rade od 9-24h, dok vikendom ima čak i noćnog klizanja. Kako se klizaljke mogu iznajmiti na licu mesta, uz mogućnost obuke neklizača i stalan lekarski nadzor,⁶⁴ ovo je „sezonska“ aktivnost koju bi, čini se, trebalo uključiti u turističku ponudu – zasad je klizanje namenjeno lokalnom stanovništvu, a čak i u takvim okolnostima privlači značajnu pažnju posetilaca.

Slika 54: Klizalište u Velikom parku, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Još jedna sezonska atraktivnost koja se ne pominje u turističkim prospektima jesu i gradski bazeni. Uprkos čestoj prepunjenosti kapaciteta, nema smisla preskakati priču o kompleksu na 35.000 kvadratnih metara, gde su uz nekoliko bazena (olimpijski bazen, bazen za skokove sa tornjem na tri nivoa, dečiji bazen i bazen za neplivače) smeštene i tribine kapaciteta 3000 mesta i brojni ugostiteljski objekti. Uz same bazene nalaze se košarkaški i teniski tereni, a unutar kompleksa uređena je i staza za mini-golf i drugi rekreativni sadržaji, poput stolova za stoni tenis. Sem otvorenih bazena, neposredno uz

⁶⁴ http://www.klizaliste-ledenodoba.com/kragujevac/radno_vreme.php

njih je u više navrata obećavana i izgradnja zatvorenih bazena, a jedna informacija od 15. aprila 2011. godine najavljuje završetak izgradnje ovog zatvorenog kompleksa.⁶⁵

Slika 55: Gradski bazeni, izvor www.panoramasrbije.com (obrađeno)

Sem dosad pomenutih krupnijih lokacija i manifestacija, postoje i brojne druge, poput Velikog parka i Malog parka blizu centra grada i parka u samom centru, gde brojni posetioци pronalaze odmor, uživanje i rekreaciju na brojnim stazama i zabavnim sadržajima, ili Eko parka „Ilina Voda“, koji je na preko 7 hektara još 1900. godine „predat građanima na večno uživanje“.⁶⁶ Tu su i dolasci zabavnih parkova, cirkusa i sličnih „prolaznih“ dešavanja, koja opet svojom učestalošću doprinose tome da u gradu, i za turiste i za lokalno stanovništvo, često ima šta da se vidi i poseti. Zarad bolje turističke promocije grada, i ove „manje sadržaje“ bi valjalo intenzivirati, promovisati i strukturirati sezonski, sa jasnim naznakama šta se, od kada, i do kada dešava, što bi doprinelo tome da budu uključeni u spisak zanimljivih gradskih dešavanja i poboljšaju ukupnu turističku ponudu Kragujevca.

⁶⁵ <http://www.rtk.co.rs/sg---kragujevac-se-zaduzuje-kako-bi-popravio-infrasktrukturu.2.14274.0.htm>

⁶⁶ http://www.ekopark.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=57

2.4. OCENA KVALITETA ŽIVOTNE SREDINE I UREĐENOSTI KRAGUJEVCA ZA RAZVOJ TURIZMA

Kvalitet tekućih voda Kragujevca mahom je loš. Kontrola kvaliteta vodotoka (Lepenica, Uglješnica, Grošnica, Ždraljica, Bresnička reka) vrši se sporadično, a posebna nepoznanica je delovanje antropogenog faktora na kvalitet površinskih voda, bez obzira o kojoj se aktivnosti radi (komunalna delatnost, industrija, poljoprivreda itd). Ne postoji ni program na osnovu koga bi se preduzele mere zaštite ili interventne mere sanacije zagađenja. Na osnovu analiza iz 1986. i 1993. godine utvrđeno je da su vodotoci Kragujevca izloženi autrofizaciji, sa slabom sposobnošću autopurifikacije i tendencijom pogoršanja kvaliteta. Lepenica je najveća reka koja protiče kroz grad; ova leva pritoka Velike Morave prolazi kroz Kragujevačku kotlinu i duga je 48 km.

Slika 56: Reka Lepenica, izvor www.rts.rs (obrađeno)

Poput tekućih voda, i kontrola akumulacionih jezera vrši se neredovno. Uprkos značaju koje ima jezero u Šumaricama kao kupalište, izostala su kompleksna biološka istraživanja na osnovu kojih bi se utvrdilo stanje ovog ekosistema i kreirao monitoring. Izuzetak su jednokratna istraživanja sprovedena 1993. godine, kada je utvrđeno da se voda jezera može koristiti za rekreativne i sportske aktivnosti. Ni jezero Bujanj nije na adekvatan način istraženo, zaštićeno, ni eksploatisano, dok je ekološkom analizom vršenom 1992-1994. godine zapažen niz degradacionih procesa u jezeru, i predložen je ekološki pristup sanacije, revitalizacije, zaštite i unapređenja jezera na osnovama održivog razvoja. Grošničko jezero vodom snabdeva skoro 20% stanovnika, i ovo je jedino jezero o čijem kvalitetu vode postoji dovoljno podataka, i smatra se možda najmanje zagađenim jezerom u regionu; ipak, istraživanja iz 2008. godine na lokalitetu ovog izvorišta za vodosnabdevanje otkrile su visoke koncentracije nikla, što naročito

predstavlja rizik po zdravlje.⁶⁷ Gružansko jezero značajno je kao osnovno izvoriste za snabdevanje pijaćom vodom, ali je veći deo jezera male dubine što uslovljava loš kvalitet vode koja ima organoleptičke osobine (ukus i miris), ali je zdravstveno bezbedna; tehnološki proces bi se poboljšao ugradnjom adekvatnih filtera sa granulisanim aktivnim ugljem koji bi organske materije sveli na odgovarajuće mere.

Zagađivanje vazduha na teritoriji grada iz godine u godinu postaje sve veći problem. Kao privredni centar Šumadije i Pomoravlja, Kragujevac ima razvijenu automobilsku industriju, a osnovne zagađujuće materije u gradskoj atmosferi predstavljaju produkti sagorevanja (poput ugljen-dioksida), koje emituju kako stacionarni (recimo Zastava energetika), tako i mobilni izvori (transportna sredstva). Na drugoj Nacionalnoj konferenciji o kvalitetu života, održanoj u Kragujevcu od 08. do 11. maja 2007. godine, objavljeno je da su vozila koja se kreću po ulicama grada stara u proseku 16 godina i u relativno lošem tehničkom stanju, te imaju višestruko veću emisiju zagađujućih materija od savremenih vozila. Uz to su i goriva koja sagorevaju u motornim vozilima ispod evropskih standarda, sa još uvek velikim količinama olova (zato se emisiji olova u vazduh mora posvetiti posebna pažnja).

Ni gasifikacija (uvođenje prirodnog gasa) još uvek nije izvršena u zadovoljavajućem stepenu, a standard stanovništva je takav da se čak i građani koji imaju tehničkih mogućnosti za priključenje na gas i dalje greju na čvrsta goriva (drvo i ugalj, a zbog nižih cena su zastupljenije lošije vrste uglja sa puno pepela i sumpora). Tako i emisija iz individualnih ložišta daje svoj doprinos povećanju zagađenja vazduha. Ovo je jedan od problema kojima bi se trebalo pozabaviti kako bi se Kragujevac mogao predstaviti kao turistički grad, a prvi koraci preduzeti su u nedavnoj prošlosti: udruženje građana Stakleno zvono, na svom zvaničnom sajtu, 23. oktobra. 2009. godine objavilo je da je instalirana automatska merna stanica za praćenje kvaliteta vazduha. To je po njima četvrta stanica u Srbiji, te je na ovaj način Kragujevac postao deo nacionalnog programa praćenja kvaliteta vazduha.

Prema rezultatima laboratorijskog ispitivanja zemljišta iz 2008. godine, na pojedinim lokacijama grada Kragujevca postoje povećane koncentracije nikla. Izveštaj o strateškoj proceni uticaja Prostornog Plana Republike Srbije (2010-2014-2021) na životnu sredinu konstatuje da je ovo ispitivanje finansirala Narodna skupština grada Kragujevca, a realizovao Institut za javno zdravlje Kragujevac. Programom ispitivanja obuhvaćeno je 14 lokacija (u okviru zone izvorišta vodosnabdevanja, gradske sredine, industrijske zone, gradske deponije i poljoprivredne zone), a povećana koncentracija Ni

⁶⁷ Izveštaj o strateškoj proceni uticaja Prostornog plana Republike Srbije na životnu sredinu (2010), Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd

javila se na sedam lokaliteta, dok se povećana koncentracija olova javila samo na jednom mestu, na lokalitetu gradske deponije.⁶⁸

Što se tiče infrastrukture vodosnabdevanja, koja predstavlja problem u regionu Šumadije i Pomoravlja, grad Kragujevac je najbolji primer uspešnog rešenja ovog problema - vodosnabdevanje je rešeno akumulacionim sistemima Gruža (kapacitet 1200 litara u sekundi), Morava (kapacitet 480 l/s) i Grošnica (kapacitet 326 l/s).

Centralno postrojenje za prečišćavanje otpadnih voda za grad Kragujevac je u Cvetojevcu, počelo je sa radom 1990. godine (među prvima u Srbiji) i ima kapacitet od 1520 l/s.⁶⁹ Prema planiranom razvoju grada, ovo postrojenje treba da zadovolji potrebe grada u narednih 25 godina.

Kanalizaciona mreža takođe ima solidnu pokrivenost od 74% teritorije opštine, dok su i ostale infrastrukturne delatnosti pretežno rešene zadovoljavajuće (elektrifikacija, gasifikacija...), uz pojedine probleme koje treba rešiti (privremeno proširenje deponije otpada u Jovanovcu...).

Generalno gledano može se konstatovati da su saobraćajno-geografski položaj grada Kragujevca i saobraćajna pristupačnost povoljni, pri čemu će geografski i prirodno pogodan položaj Kragujevca doći do punog izražaja kada se kompletira celokupna mreža državnih puteva svih vidova saobraćaja. Učešće kolovoza sa savremenim kolovoznim zastorom iznosi 82,7% na lokalnoj putnoj mreži, što je znatno iznad republičkog proseka.⁷⁰ Međutim, kvalitet kolovoza, elemenata trase i stanje saobraćajne signalizacije nisu na odgovarajućem nivou. Zastupljenost državnih puteva I i II reda je ispod proseka Republike Srbije, a razvijenost i zastupljenost opštinskih puteva iznad republičkog proseka, na osnovu čega se može zaključiti da lokalna putna mreža u jednom delu preuzima i opslužuje deo saobraćaja koji bi po svom karakteru trebalo da pripadne putnoj mreži višeg funkcionalnog ranga. Razvoj regionalne i lokalne infrastrukture za privlačenje investicija podrazumeva završetak auto-puta Kragujevac-Batočina, modernizaciju železnice, obilaznice i slično. Severna gradska obilaznica, na poziciji severno i zapadno od centralnog gradskog područja između dva kraka autoputskog koridora Kragujevac-koridor X, spaja najopterećenije ulazno-izlazne pravce i takođe omogućava izmeštanje dela tranzitnog saobraćaja. U odnosu na centralno gradsko područje udaljenija obilaznica na poziciji severno, istočno i južno ostavlja mogućnost nadgradnje saobraćajne matrice u kasnijim fazama realizacije plana.

⁶⁸ Izveštaj o strateškoj proceni uticaja Prostornog plana Republike Srbije na životnu sredinu (2010), Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd

⁶⁹ http://www.jkpvik-kg.com/o_nama.html

⁷⁰ Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

Obezbeđenje novih kapaciteta za stacioniranje putničkih vozila (posebno u centralnim zonama) i teretnih vozila jedan je od prioriteta, jer problem nedovoljnog parking prostora postaje sve izraženiji u gradu, što ugrožava i pristup turističkim resursima i njihovu eksploataciju. Takođe i nedostatak adekvatnih saobraćajnih površina za pešački i biciklistički saobraćaj utiče u velikoj meri na kvalitet života i na bezbednost saobraćaja u celini.

Javni prevoz putnika se u najvećoj meri obavlja autobuskim saobraćajem, dok se u manjem obimu prevoz putnika na području grada Kragujevca obavlja i železničkim saobraćajem, koji je ograničen položajem trase (jedan pravac) i frekvencijom polazaka. Danas na području grada funkcionišu 23 linije gradskog prevoza ukupne dužine 287,2 km sa prosečnom dužinom linija od 12,5km. Kvalitet javnog prevoza treba popraviti uvođenjem novih podsistema javnog prevoza i poboljšanjem svih parametara kvaliteta postojećih linija.⁷¹

Može se proceniti i da je oko 30% područja iz Prostornog plana grada Kragujevca izloženo većem, od čega 10% velikom „ekološkom“ opterećenju. Najveće opterećenje se očekuje na teritoriji urbanih i industrijskih područja i duž infrastrukturnih koridora. Takođe su posebno osetljive zone specifične namene: deponije, jalovišta i sl. JKP „Čistoća“ vrši organizovano prikupljanje, odvoz i deponovanje smeća sa gradskog područja. Sa seoskog područja smeće se ne odvozi. Rešavanje problema odlaganja otpada na teritoriji grada je vrlo značajan zadatak, kako bi se očuvala zdrava životna sredina i zdravlje ljudi. Neophodne su krupne promene u procesu odlaganja i tretmana otpada. U skladu sa načelima Nacionalne strategije upravljanja otpadom, a uz saradnju sa susednim opštinama, jedino moguće rešenje je realizacija projekta regionalne deponije sa reciklažnim centrom. To podrazumeva zatvaranje postojeće gradske deponije „Jovanovac“, koja ni lokacijski ni po kapacitetima ne zadovoljava uslove za trajno odlaganje otpada. Za novu regionalnu deponiju je predložena lokacija „Vitlište“ za koju je urađena urbanističko projektna dokumentacija. Alternativna lokacija ne postoji. Sanitarna deponija komunalnog otpada "Vitlište" planirana je kao savremena regionalna deponija, sa svim obaveznim pratećim objektima i površinama. Strategijom je takođe predviđeno uklanjanje postojećih divljih deponija (uglavnom duž puteva i rečnih tokova) i rekultivacija područja, kao polazni korak u rešenju komunalnih problema.

Ukupna površina zelenila u građevinskom području u postojećem stanju iznosi 660 ha, što obezbeđuje oko 38 m² zelenila po stanovniku. Van građevinskog područja ono se kreće do 53m² po stanovniku, što predstavlja visok standard. Na osnovu postojećeg stanja zapaža se da stepen uređenja zelenila opada idući od centra ka

⁷¹ Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

periferiji. Parkovsko i ulično zelenilo predstavlja najvažnije kategorije zelenila u gradu i naseljima. U cilju efikasnijeg korišćenja potencijala zelenila na području grada Kragujevca, potrebno je formirati zelenu mrežu (sistem) koja bi bila deo regionalne mreže zelenila u funkciji zaštite – postojeće drvorede popuniti, ujednačiti i povezati sa vangradskim zelenilom. Šume u prigradskom području (Košutnjak, Grošnica...) i šire (Rudnik, Bešnjaja i sl.) predstavljaju izuzetno značajan ekološki potencijal i njihovim povezivanjem sa uličnim i parkovskim zelenilom u gradu i naseljima uspostavlja se kontinuitet zelenih površina, što ima izuzetan estetski i ekološki značaj za grad i naselja. Opremljenost zelenih površina dodatnim sadržajima koji dozvoljavaju razvoj rekreativnih sadržaja doprinosi atraktivnosti područja. Postojeći sportski objekti uglavnom ne zadovoljavaju savremene sportske standarde u pogledu tehničke opremljenosti, kvaliteta i sl. Na teritoriji Generalnog plana Kragujevac 2015 ukupna planirana površina namenjena sportu i rekreaciji iznosi 115,70 ha.⁷²

Ukupna urbanistička i arhitektonska slika grada je dobra, bolja nego u mnogim drugim gradovima; kompletno staro gradsko jezgro je u priličnoj meri očuvano i spada u spomenike od velikog značaja, a na pojedinim zgradama velike starosti izvedeni su i konzervatorski radovi; planski su mnoge nove celine (tržni centri i slično) građene na periferiji. Divlje dogradnje i izgradnje oko atraktivnih objekata u širem pojasu gradskog jezgra praktično da nema, i većina celina obrađenih u ovom radu se ili uređuje, ili bar ne degradira novim neadekvatnim sadržajima. Važno je naglasiti da se u strogom centru grada nalazi i nekoliko pešačkih zona od izuzetnog značaja za ukupnu uređenost grada za razvoj turizma.

⁷² Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

2.4.1. MATERIJALNA OSNOVA TURIZMA KRAGUJEVCA

Bitna za uređenost grada za razvoj turizma je i materijalna osnova turizma, koju čine smeštajni i ugostiteljski kapaciteti, a prema nekim širim tumačenjima i saobraćajnice i saobraćajna sredstva.⁷³ Kako su saobraćajnice već obrađene u delu o saobraćajno-geografskom položaju grada, ostatak ovog poglavlja baviće se smeštajnim i ugostiteljskim kapacitetima, sa posebnim akcentom na hotelske kapacitete zbog njihovog značaja za smeštaj najvećeg broja turista koji posete grad. Uspešno praćenje tendencija na tržištu je velikim delom vezano za hotelske i njima slične (osnovne) kapacitete, koji su generalno glavni deo smeštajne ponude (i do preko 50%), pa im se stoga i poklanja posebna pažnja, kako u poslovnoj politici odgovarajućih preduzeća, tako čak i u turističkoj politici državnih organa, jer je dobro poznata i puno puta potvrđena korelacija hotelske ponude i međunarodnog turističkog prometa.⁷⁴

Slika 57: Vila Lama, izvor www.vilalama.com

⁷³ <http://www.svilajnac-srbija.com/upoznajte-svilajnac/materijalna-baza-turizma.html>

⁷⁴ Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

Glavni nosioci turističke delatnosti u gradu Kragujevcu su Gradska turistička organizacija „Kragujevac“ i veći broj turističkih i putničkih agencija u privatnom sektoru. U oblasti ugostiteljstva i turizma poslednjih godina privatni sektor je preuzeo značajnu inicijativu; ovo je u skladu i sa stanjem i kretanjima u Evropskoj uniji i okruženju: u Grčkoj i Francuskoj, većina restoranskih i hotelskih objekata nalazi se u porodičnom vlasništvu i ima do 10 zaposlenih, dok je u Velikoj Britaniji prosečna veličina hotela je 25 soba, što ukazuje da većinu čine mali, porodični smeštajni objekti (guest house ili bed and brekfast).⁷⁵

Slika 58: Hotel „Kragujevac“ (desno) u gradskom jezgru, izvor www.skyscrapercity.com (obrađeno)

Ukupne smeštajne kapacitete u Kragujevcu, prema podacima sa sajta Gradske turističke organizacije⁷⁶, u trenutku pisanja ovog rada činili su sledeći hoteli, vile i prenoćišta:

- Hotel „Kragujevac“, tri zvezdice (<http://www.hotelkragujevac.com/>)
- Hotel „Šumarice“, tri zvezdice (<http://www.sumaricedoo.com/>)
- Hotel „Zelengora“, tri zvezdice (<http://www.sumaricedoo.com/>)
- Hotel „Stari grad“, dve zvezdice (<http://www.starigradkg.co.rs>)
- Hotel „Ženeva“, dve zvezdice (<http://www.hotelzeneva.net>)
- Hotel "President de luxe", dve zvezdice (<http://www.hotelpresident.rs/>)
- Garni Hotel „Anđelika“, tri zvezdice (<http://www.andjelika.co.rs/>)
- Garni Hotel „Royal“, dve zvezdice (<http://www.royalhotel.rs/>)
- Garni Hotel „Radović“, dve zvezdice (<http://www.hotelradovic.com/>)
- Vila „Lama“ (<http://www.vilalama.com>)
- Vila „118“
- Prenosište „Dedinje“ (<http://www.moteldedinje.rs>)
- Prenosište „Merkur“

⁷⁵ Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

⁷⁶ http://www.gtokg.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=97&Itemid=88

- Prenosište „Windmill“ (<http://www.windmillkg.com/>)
- Hostel „Tri O“

Gornjem spisku nedostaju još neki objekti koji se pominju na drugim mestima, poput Hotela „Euro Gaj“ sa dve zvezdice (<http://www.eurogaj.rs/>), koji se doduše teritorijalno nalazi između Kragujevca i Knića, ili prenočišta „Andreja“ i „Odmor“... Ipak, može se reći da ovaj relevantni spisak pokriva glavninu smeštajnih kapaciteta.

Slika 59: Hotel „Šumarice“ u okviru autentične prirode spomen-parka, izvor www.sumaricedoo.com

Informacije o ukupnim smeštajnim kapacitetima Kragujevca do kojih je moguće doći donekle su neusklađene. Prema podacima iz 2007. godine, ukupni smeštajni kapaciteti grada Kragujevca su nešto manje od 12 hiljada (11.943 prema podacima iz 2007. godine navedenim u Strategiji održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021),. Ovo je drugi najviši broj smeštajnih kapaciteta u regionu, a zanimljivo je da prednjači višestruko manja (i ne mnogo udaljena) opština Aranđelovac, sa skoro duplo više smeštajnih kapaciteta (23.240), prvenstveno zbog izuzetno poznate Bukovičke banje, ali i zbog toga što opština zbog svoje okrenutosti ka turizmu ima objedinjenu turističku ponudu i odličnu promociju.⁷⁷ Ovo je primer jedinog mesta koje je u regionu definisano kao „turističko“, i iz tog primera bi grad Kragujevac mogao dosta da nauči kako bi iskoristio svoje značajne turističke potencijale. Broj ležajeva u kragujevačkim hotelima neproporcionalan je veličini grada i njegovoj turističkoj ponudi. Prema podacima sa sajta gradske turističke organizacije⁷⁸, najvažniji deo turističke infrastrukture predstavljaju smeštajni kapaciteti od preko 500 ležajeva⁷⁹ u desetak hotela i pansiona sa dve i tri zvezdice, dok je u toku izgradnja hotela Holiday Inn, prvog gradskog hotela sa četiri zvezdice (iako se ponegde može pronaći podatak da i hoteli

⁷⁷ <http://www.bukovickabanja.rs/>

⁷⁸ <http://www.gtokg.org.rs/>

⁷⁹ <http://www.istnews.com/tdestinacije89.htm>

„Zelengora“, „Šumarice“ ili „Kragujevac“ ispunjavaju ovaj nivo⁸⁰). Smeštajnim kapacitetima u letnjem periodu raspolaže i Studentski centar sa oko 600 ležajeva. Prema podacima sa drugog mesta,⁸¹ ukupni smeštajni kapacitet Kragujevca je 460 soba sa 950 ležajeva. Treća informacija⁸², možda i najtačnija, jeste iz 2006. godina kada su ukupni smeštajni kapaciteti Kragujevca iznosili tačno 604 kreveta, od čega je 569 bilo u hotelima.

Sem izgradnje hotela Holiday Inn, prvog gradskog hotela sa 4 zvezdice i 70 soba (na žalost, zbog krize je došlo do redukcije prvobitnog plana o 126 soba), gde ulazak velikog hotelskog lanca na turističko tržište Kragujevca znači mnogo za njegov turistički razvoj, a u skladu je i sa Strategijom turizma Republike Srbije koja 2015. očekuje prisustvo nekoliko globalnih hotelskih lanaca (Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Niš),⁸³ u toku je i renoviranje hotela Kragujevac, koji je smešten u sam centar grada, praktično u takozvano „staro gradsko jezgro“. Na vrhu hotela je u martu 2011. počela dogradnja sprata na kome će se nalaziti restoran Vidikovac sa 250 mesta, a značajno je napomenuti i „Panoramski lift“ sa pogledom na grad, tj. na njegovu severnu stranu (centar grada) i južnu stranu (ka Lepenici); takođe se i kongresna sala proširuje na 500 mesta, dok se podrum preuređuje u Spa i Wellness centar.

Slika 60: Restoran-pivnica „Špijunsko гнездо“, izvor www.skyscrapercity.com

U gradu se nalazi mnoštvo ugostiteljskih objekata, a preko dvadeset restorana nalazi se na spisku koji preporučuje lokalna turistička organizacija. Ponuda je raznovrsna, i u gradu se može naći sve od modernih restorana i restorana brze hrane, preko tematski uređenih prostora za specifične ukuse, do tradicionalnih šumadijskih

⁸⁰ <http://www.volimkragujevac.com/?pag=firme&dlt=Usluge&pid=3>

⁸¹ http://www.ims-groups.com/archive/sumadija_sajam/srpski/o_kragujevcu.html

⁸² Grupa autora (2009): Profil zajednice – grad Kragujevac, Kragujevac Ready – Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Kragujevac

⁸³ Strategija razvoja turizma Republike Srbije (2006), Službeni glasnik RS, br. 91/06

kafana i brojnih „pečenjara“, ugostiteljskih objekata sa minimalističkom ponudom. Tu su i brojne picerije, u skladu sa povećanjem broja gostiju iz Italije, odnosno stručnjaka koji u Kragujevac dolaze zbog posla u preduzeću „Fiat Automobili Srbija“. Mnogi ugostiteljski objekti kombinuju restoransku uslugu sa dodatnim sadržajima, što ilustruje kombinacija restorana i pivnice intrigantnog naziva „Špijunsko gnezdo“.

Kao zanimljiv spoj kulturno-istorijskih resursa i ugostiteljstva, čemu bi Kragujevac mogao da teži, može se navesti primer restorana „Lovac“. Restoran je smešten u „Denin konak“, kuću staru oko 200 godina, jednu od najvrednijih građevina doba kneza Miloša.

Slika 61: Denin konak i restoran „Lovac“, izvor www.skyscrapercity.com

Grad Kragujevac ima svoj turistički informativni centar nedaleko od gradske skupštine u centru grada. Detaljnija prezentacija turističke infrastrukture, prema najšire shvaćenoj terminologiji Zakona o Turizmu iz 2009. godine,⁸⁴ obrađena je u ostalim delovima ovog rada.

⁸⁴ http://www.tourism.in.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=53

2.5. OCENA OSTVARENOG RAZVOJA TURIZMA KRAGUJEVCA

Karakteristika turističkog tržišta je da se sve događa „na licu mesta“, tj. da turista koji je kupac i korisnik usluge mora doći na destinaciju kako bi kupio i konzumirao ponuđenu uslugu. Stoga je najveći problem turističke ponude nemogućnost njene direktne prezentacije potencijalnim kupcima: jedini način „indirektnog“ povezivanja je turistička promocija, koja se vrši putem medija, a kupac se pre otiskivanja na put u nepoznato mora ubediti, tj. poverovati u poruku koju prima, odnosno u reči, slike, audio i video klipove. Koncept strategijskog marketing menadžmenta turističke destinacije postaje sve značajniji, jer je za turizam karakteristično da se konkurentska borba ne vodi samo između pojedinačnih nosilaca turističke ponude, već i između celih turističkih destinacija (mesta, regija, zemalja), pa na značaju dobijaju pitanja planiranja, organizovanja i kontrole marketing aktivnosti na makro nivou tj. na nivou turističkih mesta, regija, pa i celih zemalja.⁸⁵

Trenutno najznačajniji turistički proizvod Srbije jesu njeni gradovi. Vodeći turistički gradski centri u 2005. godini bili su Beograd, Novi Sad, Niš i Subotica. Samo ova četiri grada je posetilo oko 40% ukupnog broja turista i tu su ostvarili oko 22% ukupnog broja noćenja. Ovi gradovi takođe apsorbuju gotovo 70% stranih turista koji posećuju našu zemlju.⁸⁶ Vrlo slična kretanja nastavljaju se do 2010. godine, pokazujući da se turizam Srbije u dobroj meri oslanja na gradove, koje poseti većina stranih posetilaca, ali i da Kragujevac još nije ostvario zadovoljavajući razvoj turizma sve dok ne zauzme poziciju koja mu po veličini odgovara.

Slika 62: Noćna panorama Kragujevca, izvor: www.skyscrapercity.com (obrađeno)

⁸⁵ Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

⁸⁶ Vidosavljević E, Samardžić A. (2007): Stanje i tendencije razvoja turističkog proizvoda grada Kragujevca, 34. Nacionalna konferencija o kvalitetu, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju, Kragujevac

Trenutna turistička tražnja nije spektakularna i imala je dosta više domete u ne tako davnoj prošlosti. Turistička tražnja uz to ima svoje bolje i lošije periode u toku godine, zbog izažene sezonalnosti: najveća je u periodu od aprila do juna i od septembra do decembra, a niska je tokom leta, kada je broj poslovnih gostiju ipak još uvek značajan. Posebno je izražena slaba popunjenost hotela tokom vikenda, što govori o tome da kragujevačko turističko tržište još uvek ima odlike pretežno poslovno orjentisane turističke destinacije. Značajan problem svake analize je i nedovoljna dostupnost relevantnih informacija, pa su gorepomenuta stanja i tendencije dobijeni uglavnom usmenim putem, kao paušalne procene zaposlenih u hotelskom sektoru. Ipak, čak i na osnovu ovako ograničenih podataka, čini se da cilj turističkih napora treba da bude dodatna promocija grada kao atraktivne turističke destinacije i u poslovnom, ali posebno u vanposlovnom segmentu, što će verovatno postepeno menjati i balansirati strukturu tražnje i rezultirati u smanjenom sezonalnom uticaju.

Do konkretnih statističkih podataka o turističkom prometu i iskorišćenosti smeštajnih kapaciteta za grad Kragujevac nije lako doći, jer se na sajtu republičkog zavoda za statistiku godišnji i mesečni podaci vode samo na nivou regiona i cele Srbije, a nema mesta na kome je javno moguće doći do istorijskih godišnjih podataka na gradskom nivou, zbog čega i mnogo ozbiljnija istraživanja koriste regionalne podatke. Tek nakon obimne pretrage mogu se pronaći neke brojke da ilustruju gornji istraživački postupak izveden metodama dedukcije i intervjuja. Za uporedni prikaz u ovom radu poslužiće podaci o ukupnom broju turista i broju noćenja u Kragujevcu iz 1989. godine⁸⁷, 2006. godine⁸⁸ i 2009. godine⁸⁹, uz dodatne informacije i objašnjenja nakon tabele.

Posete Kragujevcu po godinama:	1989.	2006.	2009.
Broj turista koji su posetili grad	Preko 70.000	20.158	24.238
Broj noćenja ostvarenih od turista	Preko 120.000	44.698	53.408

Tabela 2.5.1: Broj turista i ostvarenih noćenja u Kragujevcu po godinama

⁸⁷ Todorović A. (2006): Turistička valorizacija Miloševe i Saborne crkve u Kragujevcu, Globus, vol. 37, broj 31, Beograd

⁸⁸ Grupa autora (2009): Profil zajednice – grad Kragujevac, Kragujevac Ready – Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Kragujevac

⁸⁹ <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/191062/Grad-bez-suvenira>

Iz prethodne tabele se jasno vidi da je Kragujevac svoj „turistički zenit“ doživeo u vreme neposredno pre raspada bivše SFRJ. Burni period nakon toga u dobroj meri je uništio turizam, da bi se on novijem periodu postepeno oporavljao, uz određene oscilacije i padove. Nekadašnji broj poseta gradu nije ni blizu toga da bude ponovno dostignut, ali on istovremeno ukazuje na potencijale koji nikako nisu zanemarljivi.

Zanimljivo je uočiti i neke procentualne odnose: u 2006. je od ukupnog broja turista bilo 7.594 stranaca, što je skoro 2% od ukupnog broja stranih turista u Srbiji, dok domaći turisti koji posete Kragujevac čine oko 1% ukupnog broja turista u Srbiji. Broj stranih turista koji posete grad ponovo se povećava i oni čine sve veći broj posetilaca, pa je tako u 2009. godini registrovano 9.600 stranih turista u Kragujevcu. Takođe, procentualno je broj ukupnih noćenja u Kragujevcu 2006. godine bio dosta ispod 1% od broja ukupnih noćenja u Srbiji, dok je u toku „turističkog zenita“ skoro 2% (tačnije 1.9%) svih noćenja,⁹⁰ i to u znatno većoj državi, bilo baš u Kragujevcu. Procenti su sasvim u skladu sa ostalim brojkama, pa se čini da uz prave napore Kragujevac može ugostiti bar duplo više turista nego poslednjih godina, te da su njegovi turistički potencijali znatno ispred smeštajnih kapaciteta koji ih prate.

Važno je ukazati i da je tokom 2006. godine iskorišćenost hotelskih kapaciteta od ukupno 569 kreveta bila 54% (uz 72% iskorišćenosti skromnih motelskih kapaciteta od 35 kreveta) – ovo je znatno bolja iskorišćenost kapaciteta od proseka u Srbiji, koji iznosi 36%.⁹¹ Kada se ovo „prevede“, znajući da je u Kragujevcu teško naći smeštaj tokom bilo kog iole važnijeg događaja, pa čak i obične naučne konferencije, jasno je da gradu zapravo nedostaju smeštajni kapaciteti. Oni su, recimo, ukupno manji od kapaciteta renoviranog hotela „Izvor“ u višestruko manjem Arandjelovcu, gde su prošireni za preko 50% (sa 414 na 637), iako je iskorišćenost bila u proseku 48% – takođe znatno iznad srpskog proseka. Ovde valja naglasiti i da granica rentabilnosti, kojoj se na dugi rok teži, iznosi 60% iskorišćenosti kapaciteta smeštaja,⁹² što će Kragujevac dostići veoma brzo.

Koliko su zapravo mali ukupni smeštajni kapaciteti u gradu vidi se tek kada se uzmu u razmatranje i prognoze o povećanju tražnje u narednom skorijem periodu, gde se recimo već do kraja ove (2011.) godine očekuje preko 1.000 „Fijatovih“ stručnjaka u Kragujevcu, od kojih će najmanje 300 ostati u gradu i po nekoliko meseci.⁹³ Ukoliko pretpostavimo da će veći deo ovih stručnjaka boraviti u hotelskom smeštaju, kako prognoze i govore, to praktično znači da će u najskorijem periodu doći do prebukiranosti

⁹⁰ Čerović S. (2002): Strategijski menadžment turističke privrede Srbije, Želnid Press, Beograd

⁹¹ <http://www.sumadijapress.com/index-p65-ni352-c65.html>

⁹² Prostorni plan Republike Srbije (2010), Službeni glasnik RS, br. 88/10

⁹³ http://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2011&mm=02&dd=26&nav_id=495340

gradskih hotelskih kapaciteta! Imajući ovo u vidu, jasno je zašto se upravo gradi i hotel Holiday Inn u Kragujevcu, ili zašto neki drugi hoteli upravo sada renoviraju i proširuju svoje kapacitete.

2.6. SWOT ANALIZA TURISTIČKIH RESURSA KRAGUJEVCA

STRENGTHS (SNAGE)	WEAKNESSES (SLABOSTI)
✓ Zainteresovanost gradskih vlasti za unapređenje turizma (osnivanje i finansiranje gradske turističke organizacije) ✓ Izuzetni kulturno-istorijski resursi i bogato istorijsko nasleđe ✓ Završava se adaptacija postojećih i izgradnja novih kapaciteta ✓ Mnoštvo ugostiteljskih objekata ✓ Jaki prirodni resursi: šume, vode, netaknuta priroda, brojna sela...	➤ Nedovoljna zaštita i održavanje kulturno-istorijskih resursa ➤ Nedovoljna briga o kvalitetu životne sredine i okruženja ➤ Nedovoljni smeštajni kapaciteti u odnosu na veličinu grada i njegovu turističku ponudu ➤ Nedostatak luksuznih kapaciteta ➤ Slaba razvijenost i promocija manifestacija koje su pretežno lokalnog i regionalnog karaktera
OPPORTUNITIES (ŠANSE)	THREATS (PRETNJE)
✓ Podsticanje razvoja turizma od države, kao jednog od prioriteta ✓ Interes turista za nove destinacije ✓ Dobri uslovi za razvoj brojnih vidova turizma u gradu i okolini (manifestacioni, sajamski, seoski, kongresni, lovni, banjski...) ✓ Formiranje jedinstvene turističke ponude sa komplementarnim mestima u bliskoj okolini ✓ Pravovremena primena novina u turističkom poslovanju	➤ Bolje pozicioniranje i duža turistička tradicija okolnih opština sa sličnom ali lošijom ponudom ➤ Loše definisanje konkretne turističke ponude grada i njegova slaba identifikacija na zahtevnom savremenom turističkom tržištu ➤ Sve veća zauzetost prostora pogodnih za razvoj turizma od strane nekomplementarnih grana ➤ Sporo menjanje loše slike grada stvorene krajem prošlog veka („Dolina gladi“ i slične asocijacije)

Urađena SWOT analiza ukazuje da postoji dosta šansi i snaga koje se, kao komparativne prednosti, adekvatnim iskorišćavanjem mogu pretvoriti u konkurentske prednosti grada koje će pomoći njegovom boljem pozicioniranju kao atraktivne turističke destinacije. Takođe se vidi da je prisutno i dosta slabosti i pretnji koje mogu ugroziti ovakvo turističko pozicioniranje grada, te ih stoga treba minimizirati.

Snage i šanse ukazuju na sve veće napore za bolje pozicioniranje Srbije na turističkom tržištu, što grad Kragujevac treba da iskoristi za sopstveno isticanje na turističkoj mapi zemlje. Slabosti i pretnje uglavnom su vezane za činjenicu da Kragujevac tek treba da izgradi imidž turističkog grada i zauzme adekvatno mesto, dok su ostali „konkurentski“ veliki gradovi (Beograd, Novi Sad, Niš i Subotica) već izgradili jake pozicije na turističkom tržištu. Otežavajuću okolnost za turističko pozicioniranje grada, koju bi pametnim akcijama bilo moguće minimizovati ili čak pretvoriti u prednost, predstavlja i to što manji gradovi u neposrednoj blizini imaju dužu tradiciju turističkog rada i poziciju koja je takođe već definisana i valorizovana od strane turističkog tržišta.

Da bi se snage i šanse adekvatno iskoristile, a slabosti i pretnje umanjile, potrebno je odabrati prioritetne potencijale u koje treba ulagati kako bi se formirala konkretna turistička ponuda grada, primamljiva i u dovoljnoj meri specifična u odnosu na sličnu ponudu okolnih mesta. Dobra polazna osnova je već postavljena isticanjem „Miloševog venca“ kao centralne turističke atrakcije koja simbolizuje Kragujevac kao „prvu prestonicu moderne Srbije“, a u istoj ravni je i obližnji „Zabranjeni grad“ gde je muzej industrije „Stara livnica“, najstarije proizvodne hale u Srbiji i druge atrakcije do skora nedostupnog javnosti, a pogodne za razvoj industrijskog turizma. Potrebno je intenzivirati napore u ovom smeru, istovremeno ne zanemarujući ostale osobenosti grada koje mu daju prepoznatljivost i „dušu“ (pre svih kompleks spomen-parka u Šumaricama).

Kao negativne stvari koje nisu našle svoje mesto na tabeli SWOT analize, treba naglasiti nedovoljnu turističku signalizaciju i obeležavanje znamenitosti i nedostatak parking prostora pored turističkih lokacija (posebno nepostojanje parking prostora za autobuse), ali i nedovoljnu osmišljenost turističkih atrakcija i zanimljivih sadržaja, kao i nedovoljnu animaciju turista da posete postojeće znamenitosti. Sa pozitivne strane se nalazi otvorenost i srdačnost stanovništva, koje veoma pozitivno gleda na razvoj turizma jer su turisti još prilična retkost, i ne utiču negativno na život građana. Još jedna prednost je izvršena privatizacija hotelskih i restoranskih kapaciteta, što je mestimično već dovelo do adaptacija i podizanja nivoa usluga, a na duge staze se očekuju i dosta bolji rezultati.

3. MOGUĆNOSTI ZA ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA KRAGUJEVCA

U nastavku rada analiziraju se realne mogućnosti za održivi razvoj turizma Kragujevca, uz adekvatnu valorizaciju i iskorišćavanje ključnih turističkih potencijala koji su detaljno predstavljeni do sada.

Akcenat je na akcijama koje će dovesti do transformacije komparativnih u konkurentske prednosti, te treba dati ocenu koje bi sadržaje trebalo prioritarno razvijati i kako upravljati razvojem gradskog turizma, uz naglašavanje očekivanih efekata na razvoj lokalne zajednice.

Imajući u vidu izražene ekonomske i druge funkcije turizma, kao i različite i visokovredne potencijale, Prostornim planom Republike Srbije (PPRS) data je mogućnost i odgovarajući značaj razvoju ove delatnosti. Naime, prema PPRS, Kragujevac se nalazi u turističkoj zoni zaštite II stepena (C2). Kragujevac korespondira sa međunarodnim drumskim tranzitnim pravcem I stepena (koridor X), posredstvom autoputskog veznog koridora Batočina-Kragujevac. Za Kragujevac se predviđa nivo makroregionalnog centra sa odgovarajućim programom društvene opreme, čime se potvrđuje njegov istorijski, prostorni i funkcionalni značaj u okviru centralne Srbije. Razvojem ovih funkcija, Kragujevac dobija novu ulogu koja mu kvalitativno kompenzuje pad demografskih i tradicionalnih proizvodnih kapaciteta.⁹⁴

U skladu sa osnovnim dugoročnim ciljevima i konceptom razvoja turizma datim u Strategiji razvoja turizma Republike Srbije, utvrđena je klasifikacija turističkih prostora Srbije. U ovoj podeli, grad Kragujevac, Šumadija, pa i centralna Srbija ostali su zaboravljeni i nije im posvećena adekvatna pažnja. Grad nije uvršten u gradske turističke centre, iako po svojim karakteristikama (kulturno-istorijsko nasleđe, geografski položaj, kulturna i turističko-ugostiteljska ponuda, manifestacije), ima uslove za to.⁹⁵ Ti uslovi će biti ispitani i analizirani u ovom delu rada.

⁹⁴ Prostorni plan Republike Srbije (2010), Službeni glasnik RS, br. 88/10

⁹⁵ Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09

3.1. VIDOVI TURIZMA

Od svih vidova turizma koje Strategija razvoja turizma Republike Srbije ističe kao posebne šanse Srbije (proizvodi povezani sa korišćenjem prirode i ekoturizma, zdravljem, aktivnostima specijalnih interesa, ruralnim turizmom, kulturnim turizmom, poslovnim turizmom i MICE-om, kao i rečnim cruising-om)⁹⁶, za sve sem poslednjeg u Kragujevcu postoje uslovi i potencijali. Izdvojimo perspektivne turističke proizvode prema Strategiji turizma Republike Srbije, koji su od značaja za razvoj turizma Kragujevca:

Gradski odmori su proizvod sa velikim razvojnim potencijalom, koji treba da predstavlja prvi korak ka razvoju ostalih turističkih proizvoda. Na kratki rok se bazira na strategiji niskih troškova. Kako su gradovi trenutno (već nekoliko godina unazad) najznačajniji turistički proizvod Srbije, jasno je da i Kragujevac u ovome treba da traži svoju šansu i svoje mesto, koje je nekada bilo istaknutije, jer trenutno nije u četiri vodeća turistička centra (Beograd, Novi Sad, Niš i Subotica) koja poseti 40% ukupnog broja turista i 70% stranih turista. Ipak, i uz podrazumevanu strategiju niskih troškova, Kragujevac se u ovo „društvo“ može probiti verovatno tek u srednjem roku, uz strategije diferenciranja i specijalizacije kojima treba istaći grad na globalnoj turističkoj mapi.

Poslovni turizam i MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) takođe ima veliki potencijal razvoja, mada nije lako intenzivnije ući na međunarodno tržište kongresa i konvencija. Konkurentska strategija treba da se osloni na strategiju specijalizacije i strategiju niskih troškova, uz neophodno oblikovanje proizvoda sa konkurentnom infrastrukturuom, smeštajnim kapacitetima i paketima koji uključuju i dodatne aktivnosti i sadržaje. U ovom segmentu Kragujevac ima šta da ponudi, iako je nedostatak međunarodnog aerodroma ozbiljna prepreka internacionalizaciji ovih vidova gradskog turizma – taj nedostatak će biti delimično kompenziran izgradnjom autoputa do Koridora 10.

Kružne ture su proizvod visoke atraktivnosti i potencijala za rast, koji se uz pažljivo strukturiranje i organizaciju može brzo komercijalizovati i bez velikih investicija. Na kratak rok takođe je potrebno igrati na kartu niskih troškova i specijalizacije, a kasnije na diferencijaciju. Niski troškovi vezani su i za ulazak niskobudžetnih aviokompanija na tržište Srbije, a Kragujevac ne može u potpunosti iskoristiti internacionalni kapacitet ovog proizvoda usled nedovoljne blizine međunarodnog aerodroma. Jedna od boljih ideja kojima se ova otežavajuća okolnost može minimalizovati jeste objedinjavanje kulturno-istorijske ponude Beograda, Topole i Kragujevca u kružnu turu koja prikazuje

⁹⁶ Strategija razvoja turizma Republike Srbije (2006), Službeni glasnik RS, br. 91/06

istorijski put moderne srpske države, i koja bi mogla biti dovoljno atraktivna stranim posetiocima, uz niske troškove i obaveznu odličnu organizaciju i osmišljavanje sadržaja.

Posebni interesi su još jedan proizvod čiji razvoj i komercijalizacija ne traži velika ulaganja. Na kratak rok razvija se strategijom niskih troškova uz umerene cene, a naglasak je na profesionalnom menadžmentu. Potrebno je locirati odgovornost za razvoj i komercijalizaciju proizvoda, a preporuka Strategije turizma Republike Srbije je da to bude Agencija za razvoj turizma. Od velikog broja planiranih programa turizma specijalnih interesa, odlični uslovi za mnoge već postoje u Kragujevcu (lov, ribolov, konjički sportovi...), i uz industrijski turizam koji valja posebno naglasiti može se reći da je ovo jedna od komparativnih prednosti grada i okoline, koju tek treba razviti u konkurentsku prednost na internacionalnom tržištu.

Događaji su proizvod sa raznovrsnom bazom. Preporuka je da se prvo maksimiziraju efekti postojećih internacionalno relevantnih događaja, dok je kasnije potrebno da se kroz profesionalni menadžment oblikuju novi atraktivni događaji. Kragujevac na žalost nema mnogo internacionalno relevantnih događaja, iako su mnoge manifestacije internacionalnog tipa. „Dan grada“ je najveća kragujevačka manifestacija i ona čije efekte valja maksimizirati, jer tokom trodnevnih dešavanja oko 6. maja grad poseti dosta stranaca, a ova velika „krovna“ manifestacija obuhvata i mnoga druga pojedinačna događanja koja tada počinju ili se završavaju (recimo, Međunarodni džez festival, Internacionalni pozorišni festival i Međunarodni lutkarski festival, uz tradicionalne besplatne koncerte na platou ispred skupštine grada tokom sve tri večeri). Ostale manifestacije pomenute u ranijem delu rada takođe mogu biti vredne truda, jer mnoge imaju potencijal da postanu internacionalno značajne.

Zdravstveni turizam (Spa & Wellness) se na dugi rok može pokazati veoma značajnim za Kragujevac, jer u neposrednoj blizini grada postoje mnogi ispitani i neispitani lokaliteti sa mineralnim i termalnim vodama opisani u ranijem delu rada, od kojih su neki u prošlosti već uspešno funkcionisali kao banje. Ipak, na kratki rok se zdravstveni turizam Srbije mora fokusirati na brzi razvoj postojećih segmenata proizvoda sa strategijom visokog kvaliteta, ali niskih troškova, i u ovoj prvoj fazi ne treba puno očekivati od kragujevačkog zdravstvenog turizma.

Planine i jezera su trenutno slabo razvijen turistički proizvod velikog potencijala, gde bi Kragujevac sa svojim ranije opisanim potencijalima mogao pronaći svoje mesto. Strategija turizma Republike Srbije sugerise razvoj klastera od desetak integrisanih planinskih zimsko-letnjih resorta i nekoliko atraktivnih jezerskih destinacija pogodnih za dugoročni turističko-rekreativni razvoj. Razvojni model podrazumeva internacionalno planiranje i finansiranje ključne infra i suprastrukture, pa je za pravi razvoj kragujevačkih destinacija potrebno dobiti i odgovarajuću međunarodnu podršku. Sve ovo nije izvesno, pa možda i ne treba da bude u prvom planu, iako se prema Prostornom planu Republike

Srbije severozapadni deo područja grada Kragujevca nalazi u blizini turističke regije C2 „Šumadijske planine“ na ograncima planine Rudnik,⁹⁷ područja koje je regionalni prioritet zaštite prirodnih dobara, i na kome je planiran razvoj izletničkog, banjskog, lovnog i seoskog turizma.

Ruralni turizam još uvek nije dovoljno strukturiran i organizovan na nivou države, ali Gradska turistička organizacija „Kragujevac“, koja promoviše turističke potencijale grada, jedan je od najaktivnijih promotera seoskog turizma.⁹⁸ Stručna komisija kategorisala je 12 domaćinstava sa oko 75 ležajeva, sa cenama u zavisnosti od kategorije i vrste usluge. Uglavnom sva seoska domaćinstva raspolažu bazenima, ili bar mogućnostima da se koristi termalna „banjska“ voda, jer su seoska domaćinstva registrovana u Banji Voljavči, kao i u Stragarima, Vlakči, Kamenici, Dulenima, Velikom Šenju, Masloševu, Kutlovu i Maloj Vrbici. Očigledno da Kragujevac aktivno pokušava da svoju okolinu uključi u preporučeni izbor od 4-5 lokacija za planiranje i razvoj srpskih etničkih resorta, uz viziju razvoja usklađenu sa savremenim svetskim trendovima.

⁹⁷ Prostorni plan Republike Srbije (2010), Službeni glasnik RS, br. 88/10

⁹⁸ http://www.gtokg.org.rs/index.php?option=com_djcatalog2&view=items&cid=2&Itemid=94

3.2. MOGUĆNOSTI ZA RAZVOJ TURISTIČKE PONUDE KRAGUJEVCA

Iako je, prema zakonu iz 2005. godine, osnovana gradska turistička organizacija „Kragujevac“ kao budžetska i neprofitabilna organizacija čija delatnost je promocija grada, sa ciljem da se Kragujevac predstavi kao atraktivna turistička destinacija,⁹⁹ lični utisak autora ovog rada je da se do danas nije daleko odmaklo sa ozbiljnom promocijom Kragujevca kao turističke destinacije, ni sa razvojem njegove turističke ponude.

Nedostaci prave posvećenosti razvoju turizma trenutno su vidljivi na svim nivoima, od najviših, gde je očigledan manjak gradskih razvojnih projekata, do najnižih, gde se recimo gradski suveniri mogu naći samo na jednoj zvaničnoj lokaciji, ali ne i u hotelima, gde odseda najviše turista, niti na „dolaznim punktovima“, jer Turistička organizacija Kragujevca nema prodajni prostor na autobuskoj i železničkoj stanici.¹⁰⁰ Neobično je i da grad koji se automatski vezuje uz naziv „Fića“ nema spomenik ovog automobila koji je naciju „postavio na točkove“, iako su spomenici sličnim modelima izrađeni u Španiji i Engleskoj, gde je proizveden manji broj ovih automobila, uz manji značaj za ekonomski razvoj.

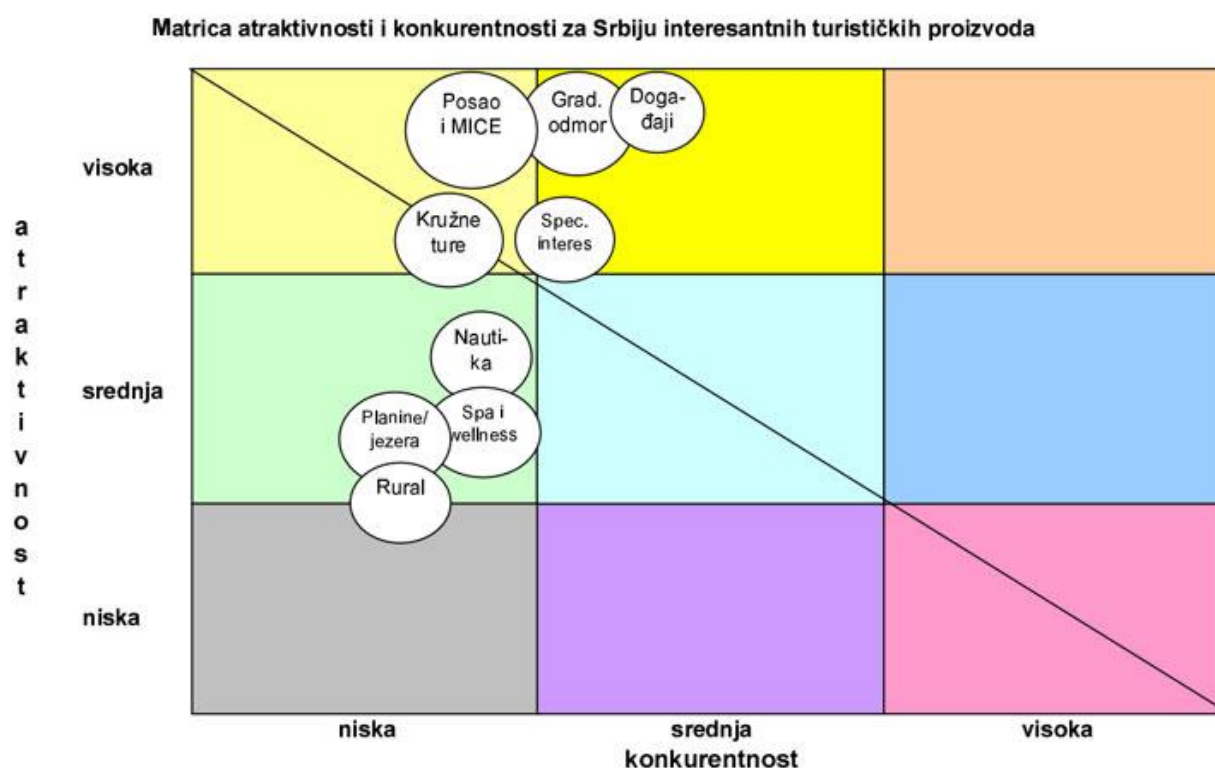
Slika 63: Fića spomenik u centru Londona, izvor: <http://rs.a2-news.com/Zabava/id/8851.0> (obrađeno)

Kada se zna da je Kragujevac u ne tako davnoj prošlosti imao mnogo izdašnije prihode od turizma, postavlja se pitanje zašto se ova grana na neki način ignoriše? Dozvoljava se njena stagnacija i opadanje, makar na papiru i ne bilo tako, umesto da se iskoristi globalni rast turizma do oko 5% godišnje uprkos svetskoj ekonomskoj krizi. Nedostatak volje izgleda da nije problem, već nedostatak pravih programa i ulaganja koja bi već u kratkom roku dovela do komercijalizacije pažljivo odabranih turističkih proizvoda.

⁹⁹ http://www.gtokg.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=50

¹⁰⁰ <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Fica-najjaci-adut.lt.html>

Jedna od najvećih šansi grada je **turizam vezan za posebna interesovanja**, koji obuhvata više vidova turizma za kojima postoji tražnja koja pokazuje stalni rast, sa očekivanom tendencijom još bržeg rasta u budućnosti. Ovim su obuhvaćena interesovanja za kulturu, arheologiju, stare industrijske objekte i tehnologije, umetnost, arhitekturu, sport, muziku, hobije, lov i ribolov i druga. Ova grupa različitih interesovanja posebno je značajna kod onih vidova turizma u kojima je u određenoj meri već formiran turistički proizvod. Kragujevac kao turistički grad svoje najveće kvalitete pokazuje kao prva prestonica moderne Srbije i stari industrijski centar, grad kulture i istorije koju vredi predstaviti posetiocima, uz brojne istorijske spomenike izuzetne atraktivnosti. Lov i ribolov su već razvijeni u priličnoj meri, ali uglavnom na lokalnom nivou, te bi vredelo poraditi na internacionalizaciji ovog potencijalno veoma isplativog vida turizma.

Slika 64: Matrica atraktivnosti i konkurentnosti turističkih proizvoda za Srbiju, izvor: Strategija turizma RS

Seoski turizam, od koga Srbija godišnje zaradi oko 10 milijardi dinara ili jednu šestinu od ukupnog turističkog bruto domaćeg proizvoda,¹⁰¹ gradska turistička organizacija je uključila kao jedan od značajnijih u svojoj ponudi. Radi objektivne ocene, treba istaći da je ovo i vid turizma u kome su najvidljiviji pozitivni pomaci koji su rezultat dosadašnjeg delovanja Gradske turističke organizacije „Kragujevac“: urađena je kategorizacija 12 domaćinstava sa oko 75 ležajeva različitih kategorija, sa cenama

¹⁰¹ http://glassrbije.org/index.php?option=com_content&task=view&id=75695&Itemid=191

noćenja ili punog pansiona od 600-1800 dinara (i više, za zakup luksuznih apartmana). GTO je organizovala i niz edukacija za seosko stanovništvo, pokrenula nekoliko seoskih manifestacija, i uopšte dosta poradila na pratećim sadržajima seoskog turizma, kako bi se kod gostiju sprečila monotonija pasivnog boravka.¹⁰² Iako ovaj „ruralni“ vid turizma prema Strategiji razvoja turizma Republike Srbije nije najatraktivniji, dosadašnje napore treba ceniti i nastaviti kako bi Kragujevac uspešno zaposeo ovu „tržišnu nišu“ od 4-5 srpskih lokacija pogodnih za ruralni turizam. Ipak, možda bi se deo napora koji se ulažu u razvoj ovog vida turizma mogao preusmeriti na neke atraktivnije turističke proizvode.

U duhu promocije grada kao prve prestonice moderne Srbije, kompleks "Milošev venac" trebalo bi da predstavlja simbol tog značajnog perioda, koji bi dao gradu izvesnu prepoznatljivost u turističkom smislu i povoljno uticao na razvoj svih vidova turizma. Popularizacija ovog kompleksa bi u kraćem roku i uz najmanje napora dala značajne efekte. Iako se na tome radi već izvesno vreme, čini se da su naponi sporadični i parcijalni, te da bi pravu promociju u turističkom smislu, uz osmišljavanje atraktivnih sadržaja, tek trebalo sprovesti. Obližnji „Zabranjeni grad“, sa industrijskim muzejem „Stara livnica“, najstarijim proizvodnim halama u Srbiji i drugim odlično očuvanim atrakcijama do skoro nedostupnim za posetioce trebalo bi svakako pažljivo razvijati, bilo kao odvojeni sadržaj, bilo kao komplementarni sadržaj u prezentaciji „Miloševog venca“. Potrebno je stvoriti pozitivnu sliku grada, jasno definisan turistički proizvod, zauzeti poziciju na tržištu, koji bi omogućili objedinjenje i stvaranje zajedničke i sadržajnije ponude sa gradovima u okruženju.

Potencijali **istorijskih** i **sakralnih** objekata opisanih u ovom radu, uz brojne druge turističke potencijale, idu u prilog činjenici da su mogućnosti turističkog razvoja velike. Većina istorijskih objekata još uvek ima istu namenu i funkciju kao i u periodu kada su građeni (Gimnazija, Sud, Teatar, Tržnica, stari kameni most...), dok su ostali pretvorene u muzeje (Topolivnica, Amidžin konak, Prva vojna bolnica...). Sakralni objekti mogu se upotrebiti kao komplementarni sadržaj u ukupnoj turističkoj ponudi grada, a zbog svog značaja i odličnog položaja ovi objekti mogu biti i nosioci razvoja kulturnog turizma cele regije.

Nikako ne bi trebalo potcenjivati značaj **manifestacija** za turistički razvoj Kragujevca, jer dobro definisane i još bolje promovisane manifestacije privlače posetioce i oplemenjuju ostale turističke sadržaje koje grad ima da ponudi. Kragujevac poseduje turističke potencijale u vidu brojnih manifestacija, čije je konstantno razvijanje neophodno nastaviti, jer manifestacije čine vitalnu komponentu atraktivnih faktora savremene turističke ponude,¹⁰³ definišući i afirmišući identitet turističke destinacije;

¹⁰² http://www.gtokg.org.rs/index.php?option=com_djcatalog2&view=items&cid=2&Itemid=94

¹⁰³ Kotler P. (1994): Marketing Management: Analysis, Planning Implementation and Control, 8th edition, Prentice Hall International, New Jersey, USA

manifestacije su raspoređene praktično tokom cele godine, što omogućava da se prevaziđe sezonski karakter turizma (koji ni gradu poput Kragujevca ne ide u prilog), ali i da se postigne veća autentičnost¹⁰⁴ (koju cene turisti koji žele da rade i oseću ono što i lokalno stanovništvo). Glavni problem svih postojećih manifestacija, sa izuzetkom „Dana grada“, jeste to što su još uvek pretežno lokalnog tipa, bez jasno osmišljenih sadržaja, iako neke od njih imaju već prilično dugu tradiciju. Radeći na promociji i unapređivanju ovih manifestacija, istovremeno se radi i na poboljšanju ukupne turističke ponude grada, kao i na popravljaju njegovog „turističkog imidža“. Po istraživanju Turističke organizacije Srbije (TOS), manifestacije su prve na listi turističkih motiva za dolazak stranih turista u našu zemlju.¹⁰⁵ Manifestacioni turizam je stoga istaknut i u „Strategiji turizma Republike Srbije“ kao veoma značajan segment razvoja turizma u Srbiji, ali i kao komparativna prednost domaćeg turizma.¹⁰⁶ Uz to, procena je da se od stranih turista desetostruko vraća svaki dinar uložen u manifestacije! To je značajan podatak za ekonomsku održivost (i potencijal), manifestacija pogotovo u uslovima svetske ekonomske krize.

Kao jednu od glavnih gradskih atrakcija treba predstaviti, i shodno tome podržati, i najveći javni akvarijum u zemlji, gde posetioци na velikom prostoru u preko 300 akvarijuma mogu videti preko 600 biljnih i životinjskih vrsta sa svih krajeva planete. Takođe je potrebno uložiti značajne napore kako bi se uredio najveći hipodrom u zemlji i ponovo se pokrenule konjičke trke na njemu, što bi gradu dalo još jednu prepoznatljivu crtu; lokacija hipodroma, koji je odmah do Šumarica, čini ga komplementarnim sadržajem u kompletnoj gradskoj ponudi, te je izvesno da bi skoro svaki turista koji poseti hipodrom obišao i spomen-park u Šumaricama, i obratno. Takođe ne treba smetnuti sa uma ni brojne šume i vode koje pružaju mogućnosti za razvoj raznih vrsta turizma, kao ni „Šumadija sajam“ koji poslednjih godina svojim raznovrsnim manifestacijama podržava razvoj poslovnog, kongresnog i manifestacionog turizma.

Da bi se zadovoljili zahtevi domaćih i stranih turista Kragujevcu su potrebni hoteli srednje i više kategorije koji su usklađeni sa međunarodnim standardima, ali i niže cene hotelskih soba, jer je poznato da cene turističkih usluga jedine imaju svojstvo da u relativno kratkom roku značajno doprinose promenama opšteg nivoa konkurentnosti turističke ponude. Stoga je, uz pomenuto renoviranje postojećih kapaciteta, potrebno još više intenzivirati napore u ovom smeru, ali je sem toga potrebna i izgradnja dodatnih hotelskih kapaciteta, posebno ako se grad želi orijentisati ka turizmu. Može se reći da

¹⁰⁴ Getz D. (2005), Event management and Event tourism , 2nd edition, Cognizant Communication Corp, New York, USA

¹⁰⁵ <http://www.turizam.merr.gov.rs/index.php/you/glasi/104-2010-04-28-11-57-40>

¹⁰⁶ Strategija turizma Republike Srbije – prvi fazni izveštaj (2005), Horwath Consulting Zagreb, Ekonomski fakultet Beograd, Ministarstvo trgovine turizma i usluga Republike Srbije, Beograd

trenutni kapaciteti zadovoljavaju potrebe samo zbog nedovoljne afirmisanosti grada kao turističke destinacije – u slučajevima organizovanih manifestacija, često dolazi do prebukiranosti kapaciteta i nedostatka smeštajnog prostora, da bi nakon završetka manifestacija hotelski kapaciteti ostali tek delimično popunjeni. Dakle, iako u proseku dovoljni, kapaciteti nisu adekvatni da zadovolje čak ni trenutne „udare tražnje“. Takođe, trenutno u gradu nema luksuznijih kapaciteta od 4 ili 5 zvezdica, iako će se to uskoro promeniti, kao što je već pomenuto.

3.3. PRIORITETI ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE I UREĐENJA PROSTORA GRADA

Lokalni ekološki akcioni plan (LEAP) grada Kragujevca, koji obuhvata postojeće stanje životne sredine i uključuje ga u zvanične postupke planiranja, izrađen je za period od 2010-2014. godine.¹⁰⁷

Procenu stanja životne sredine LEAP deli u dve kategorije: učesničku i stručnu procenu. Učesnička procena sprovedena je anketiranjem 2.815 građana, nakon čega su analizirana njihova mišljenja o najvažnijim problemima životne sredine u lokalnoj zajednici. Najveći broj ispitanika (61,4%) smatrao je da su problemi životne sredine u kragujevačkom okruženju jako izraženi, dok je zagađenje vazduha rangirano kao najznačajniji problem, a samo malo iza njega je problem deponije komunalnog otpada i divljih smetlišta. Stručna procena se u osnovi slaže sa učesničkom. Vredi istaći da je samo 1% anketiranih građana mislilo da je opasnost od zagađenja beznačajna, pa se može konstatovati i značajna ekološka svest građanstva, uprkos preovlađujućem mišljenju anketiranih da ih ostali građani zagađuju više i od industrije, saobraćaja i ostalih zagađivača.

LEAP kaže da je za poboljšanje kvaliteta vazduha u gradu potrebno uraditi sledeće:

- Svuda gde je to moguće zameniti čvrsta goriva prirodnim gasom (tako se radikalno smanjuje emisija praškastih materija),
- U tečnim gorivima koja koriste energane zakonskom regulativom ograničiti sadržaj sumpora,
- Iz benzina potpuno eliminisati olovo, stimulisati upotrebu kvalitetnog dizel goriva (euro-dizel) u odnosu na D2 sa većim sadržajem sumpora, a takođe i upotrebu prirodnog gasa u gradskim autobusima (za to je potrebno napraviti pumpnu stanicu).
- Stimulisati redovno i korektno održavanje energana i vozila jer se tako bitno smanjuje njihova emisija, a povećava energetska efikasnost.

¹⁰⁷ <http://www.kragujevac.rs/LEAP-258-1>

Što se tiče problema otpada, LEAP ističe uspostavljanje integralnog sistema upravljanja otpadom na teritoriji grada Kragujevca kao sigurno i racionalno rešenje koje podrazumeva sledeće aktivnosti:

- Smanjivanje količina otpada na samom izvoru (uključujući višestruko korišćenje proizvoda)
- Recikliranje materijala iz otpada
- Obradu otpada pre konačnog odlaganja (korišćenjem energije koju stvara otpad)
- Konačno odlaganje otpada

Za rešavanje problema upravljanja komunalnim otpadom potrebno je uspostaviti stabilan organizacioni, ekonomski i zakonski okvir, kao i uvođenje novih podsticajnih mera za domaćinstva i industriju, kako bi se stalno smanjivala količina otpada koji se odlaže i finansiralo uvođenje novih tehnologija za postupanje sa otpadom.¹⁰⁸

LEAP takođe ističe među bitnim ciljevima i dalje podizanje ekološke svesti građana Kragujevca, zaštitu i upravljanje vodnim resursima, unapređenje kanalizacione infrastrukture i efikasan sistem prečišćavanja otpadnih voda, obezbediti snabdevanje stanovništva kvalitetnom vodom za piće i održivu eksploataciju vodnih resursa, smanjiti negativan uticaj buke u gradu Kragujevcu...

Ubrzani ekonomski razvoj grada Kragujevca zahtevao je da se izmeni Generalni plan o razvoju grada do 2015, usvojen 2005. godine, na šta su juna 2009. godine članovi gradskog veća dali saglasnost. Izmene predviđaju proširivanje zone Generalnog plana odnosno proglašavanje gradskog građevinskog zemljišta u širem obimu – deo koji je vezan za trasu severne obilaznice i još neka manja područja.¹⁰⁹

Osnovni cilj izmene i dopune Generalnog plana jeste prilagođavanje namene prostora novim potrebama grada, pre svega u oblasti privrednog razvoja, uz umereno širenje gradskog područja, očuvanje ekološke ravnoteže životnog prostora i stvaranje uslova za razvoj javnih i ostalih funkcija, saobraćajne i komunalne infrastrukture.¹¹⁰

¹⁰⁸ Lokalni ekološki akcioni plan (LEAP) grada Kragujevca za period 2010-2014 (2010), Službeni list grada Kragujevca, br. 23/10

¹⁰⁹ http://www.kragujevac.rs/Generalni_plan_Kragujevac_2015.godine-1-1-909

¹¹⁰ Generalni urbanistički plan „Kragujevac 2015.“ (2010), Službeni list grada Kragujevca, br. 7/10

Među programskim prioritetima Generalnog plana Kragujevca ovde posebno vredi izdvojiti one koji su relevantni za temu ovog rada:

- 1) Rekonstrukcija i uređenje gradskog centra, uz povezivanje funkcionalnog sa istorijskim jezgrom (Prodor i Milošev venac)
- 2) Realizacija užeg gradskog jezgra (prvog prstena oko gradskog centra)
- 3) Podizanje ekološkog nivoa u okviru svih funkcija i namena
- 4) Realizacija specifičnih funkcija i namena:
 - a. Centralni gradski park „Šumarice“
 - b. Zelene površine svih nivoa, a posebno u okviru specifičnih zona javnih funkcija
 - c. Realizacija gradskih i ostalih sportskih centara
- 5) Izgradnja i unapređenje saobraćajne mreže, kako magistralnih pravaca, tako i u delu javnog gradskog i mirujućeg saobraćaja
- 6) Proširenje mreže gasifikacije i toplifikacije na šire zone stanovanja i poslovanja

Prostornim planom grada Kragujevca u oblasti saobraćajne i komunalne infrastrukture planirana je izgradnja: autoputa Kragujevac – Batočina, severne i južne gradske obilaznice, elektrifikacija i modernizacija železničke pruge, izgradnja regionalne Sanitarne deponije komunalnog otpada „Vitlište“...¹¹¹

Regionalni prioritet zaštite prirodnih dobara je zaštita područja planine Rudnik. Južni deo teritorije grada Kragujevca čine ogranci Gledičkih planina. Ovaj prostor, zajedno sa rekam Dulenkom, predstavlja područje sa očuvanim ekosistemima.

Ipak, mora se istaći i to da, prema Prostornom planu Republike Srbije, Kragujevac u viziji nije ubrojan u gradove međunarodnog turističkog značaja (gde su Beograd, Novi Sad, Priština, Niš i Subotica).¹¹² Iako je daleko od ranga Beograda, pa i Novog Sada, međunarodni turistički značaj Kragujevca verovatno nije, ili u najmanju ruku bar uskoro neće biti bitno manji od značaja ostalih navedenih gradova.

¹¹¹ Generalni urbanistički plan „Kragujevac 2015.“ (2010), Službeni list grada Kragujevca, br. 7/10

¹¹² Prostorni plan Republike Srbije (2010), Službeni glasnik RS, br. 88/10

ZAKLJUČAK

Više je pogodnosti i potencijala koje ukazuju da je pozicioniranje Kragujevca kao atraktivne turističke destinacije moguće. Dobar saobraćajno-geografski položaj ističe blizina koridora 10 i završetak „veznog“ auto-puta Kragujevac-Batočina, relativna blizina najvećeg železničkog čvora u Srbiji, koji se nalazi u Lapovu, kao i činjenica da se geografski centar Srbije nalazi na osam kilometara od centra Kragujevca, što se prema iskustvu mnogih drugih zemalja može iskoristiti za promociju turizma. Razvijene funkcije i uticaj grada na okolni prostor od značaja za pozicioniranje i razvoj turizma Kragujevca su: kulturne, obrazovne, zdravstvene, administrativno-razvojne, finansijske, i druge. Ukupna urbanistička i arhitektonska slika grada je dobra, bolja nego u mnogim drugim gradovima; kompletno staro gradsko jezgro je u priličnoj meri i spada u spomenike od velikog značaja, a na pojedinim zgradama velike starosti izvedeni su i konzervatorski radovi; planski su mnoge nove celine (tržni centri i slično) građene na periferiji.

Kulturno-istorijsko blago grada je veliko, ali nedovoljno prezentirano i interpretirano posetiocima. Razumljiv je akcenat na kompleksu „Milošev venac“, koji snažno podržava promociju grada kao prve prestonice savremene Srbije, a trebalo bi ozbiljnije poraditi na objedinjavanju kulturno-istorijske ponude Kragujevca sa još nekim komplementarnim gradovima u okolini. Sem zgrada ovog kompleksa od kojih najstarije datiraju iz 1818. godine, i obližnjeg komplementarnog kompleksa nazvanog „Zabranjeni grad“ jer do skoro nije bio dostupan posetiocima, sa industrijskim muzejem „Stara livnica“ i najstarijim proizvodnim halama u Srbiji, postoji još nekoliko atrakcija koje nikako ne treba ispustiti iz vida. Pre svega treba nastaviti promociju i razvoj spomen-parka u Šumaricama, koji mnogi smatraju najlepšim i najvećim parkom u Srbiji, a po kome je Kragujevac već odavno poznat i van granica zemlje. Uz to ne treba smetnuti sa uma ni kulturno bogatstvo oličeno u brojnim manastirima u okolini.

Neke od glavnih gradskih atrakcija koje treba predstaviti, i shodno tome podržati, su i najveći javni akvarijum u zemlji, ali i najveći gradski hipodrom u zemlji, za čije je uređenje potrebno uložiti znatne napore kako bi se u Kragujevcu ponovo pokrenule konjičke trke, što bi gradu dalo još jednu prepoznatljivu crtu; lokacija hipodroma, koji je odmah do Šumarica, čini ga komplementarnim sadržajem u kompletnoj gradskoj ponudi.

Postoje brojni vidovi turizma za čiji razvoj postoje pogodnosti, poput industrijskog turizma, poslovno-manifestacionog turizma (ovde treba navesti i „Šumadija sajam“ koji poslednjih godina svojim raznovrsnim manifestacijama podržava razvoj poslovnog, kongresnog i manifestacionog turizma), lovnog i ribolovnog turizma, konjičkog turizma, sportsko-rekreativnog turizma, seoskog turizma sa akcentom na predstavljanju šumadijskih etno i folklornih specifičnosti, na duže staze možda i zdravstvenog i

banjskog turizma na termomineralnim izvorima... Smeštajni kapaciteti su ili adaptirani ili u razvoju, i treba insistirati na njihovom proširenju jer mogu postati neadekvatni ako se, većom posvećenošću turizmu i ponovnim procvatom automobilske industrije koju najavljuju „Fiat automobili Srbija“, Kragujevac približi broju posetilaca od pre par decenija, kada je dostigao svoj „turistički zenit“ istovremeno sa svojim „industrijskim zenitom“.

Nakon ovog podsećanja, osvrnućemo se i na **polaznu hipotezu** da su turistički resursi Kragujevca značajni i nedovoljno iskorišćeni, te da je moguće mnogo bolje pozicionirati turističku i hotelsku ponudu usled intenzivne modernizacije grada i njegove infrastrukture, kao i novonastalih okolnosti koje pogoduju razvoju turizma. Iz svega dosad navedenog, može se izvesti jasan zaključak da su turistički resursi Kragujevca zaista značajni, te da je polazna hipoteza u potpunosti **verifikovana** i da grad zaista može imati „svetlu turističku budućnost“, naravno samo ukoliko se ovome posveti dovoljna pažnja od strane nadležnih institucija i svih zainteresovanih strana, i ako ova pažnja bude trajna i praćena odgovarajućim ulaganjima i akcijama.

LITERATURA

Štampana literatura (knjige, zbornici radova, časopisi):

Maksin M, Pucar M, Korać M, Milijić S. (2009): Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

Maksin-Mićić M. (2007): Turizam i prostor, Univerzitet Singidunum, Beograd

Čerović S. (2009): Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd

Kotler Ph. (1994): Marketing Management: Analysis, Planning Implementation and Control, 8th edition, Prentice Hall International, New Jersey, USA

Getz D. (2005), Event management and Event tourism , 2nd edition, Cognizant Corp, New York, USA

Čerović S. (2002): Strategijski menadžment turističke privrede Srbije, Želnid Press, Beograd

Bakić O, Unković S. (1991): Marketing u turizmu, Ekonomski fakultet, Beograd

Unković S. (2001): Ekonomika turizma, Savremena administracija, Beograd

Čerović S. (2003): Menadžment u turizmu, Čigoja štampa & PMF, Beograd

Popesku J. (2002): Marketing u turizmu, Čigoja štampa & CenORT, Beograd

Kotler F. (1999): Kako kreirati, upravljati i dominirati tržištem, Adizes, Novi Sad

Čačić K. (2010): Poslovanje hotelskih preduzeća – drugo izdanje, Univerzitet Singidunum, Beograd

Popesku J. (2011): Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd

Unković S, Čačić K, Bakić O. (2004): Savremena kretanja na turističkom tržištu, Centar za izdavačku delatnost Ekonomski fakultet, Beograd

Kotler Ph, Bowen J, Makens J. (2005): Marketing for hospitality and tourism, Prentice-Hall, New Jersey

Grupa autora (2006): Tourism Market Trends 2006 – Europe, World Tourism Organization, Madrid, Spain

Holloway J.C. (2006): The Business of Tourism – seventh edition, Pitman Publishing, London, UK

Weaver D. (2006): Sustainable Tourism, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, UK

Holloway J.C. (2004): Marketing for Tourism, Pearsons Education Limited, Harlow, UK

Pečujlić M, Milić V. (1995): Metodologija društvenih nauka, DB Grafika, Beograd

Pešić M. (1993): Sociološke teorije, Institut za političke studije FPN, Beograd

Bakić O. (2010): Marketing u turizmu – deveto izdanje, Univerzitet Singidunum, Beograd

Ritchie J.R, Crouch G. (2003): The competitive destination – a sustainable tourism perspective, CABI Publishing, Wallingford, UK

Cooper C, Flecher J, Gilbert D, Fyall A, Wanhil S. (2004): Tourism – Principles and Practice – third edition, Financial Times/Prentice-Hall, London, UK

- Grupa autora (2009): Profil zajednice – grad Kragujevac, Kragujevac Ready – Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj, Kragujevac
- Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011-2021 (2011), Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja
- Cook R, Yale L, Marqua J. (2005): Tourism – The Business of Travel, Prentice-Hall, London, UK
- Veal A.J. (2005): Research methods for leisure and tourism: a practical guide, Prentice-Hall, Harlow, UK
- Grupa autora (2001): Tourism 2020 Vision – Vol. 4 Europe, World Tourism Organization, Madrid, Spain
- Strategija turizma Republike Srbije – prvi fazni izveštaj (2005), Horwath Consulting Zagreb, Ekonomski fakultet Beograd, Ministarstvo trgovine turizma i usluga Republike Srbije, Beograd
- Strategija razvoja turizma Republike Srbije (2006), Službeni glasnik RS, br. 91/06
- Prostorni plan Republike Srbije (2010), Službeni glasnik RS, br. 88/10
- Izveštaj o strateškoj proceni uticaja Prostornog plana Republike Srbije na životnu sredinu (2010), Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije, Republička agencija za prostorno planiranje, Beograd
- Generalni urbanistički plan „Kragujevac 2015.“ (2010), Službeni list grada Kragujevca, br. 7/10
- Prostorni plan grada Kragujevca (2009), Službeni list grada Kragujevca, br. 32/09
- Lokalni ekološki akcioni plan (LEAP) grada Kragujevca za period 2010-2014 (2010), Službeni list grada Kragujevca, br. 23/10
- World Commission on Environment and Development (1987): From One Earth to One World - An Overview, Oxford University Press, Oxford, UK
- Čerović S. (2007): Improvement of development of tourism of Serbia, Amfiteatru Economic, Vol.9/No.21, str. 26-33, Bucharest, Romania
- Todorović A. (2006): Turistička valorizacija Miloševe i Saborne crkve u Kragujevcu, Globus, vol. 37, broj 31, str. 115-122, Beograd
- Unković S. (2010): Izlazak iz stagnacije 2011. godine, Hotel Profesional: magazin za hotelijerstvo, ugostiteljstvo i turizam, br 18, <http://www.hotelprofesional.com>
- Vidosavljević E, Samardžić A. (2007): Stanje i tendencije razvoja turističkog proizvoda grada Kragujevca, 34. Nacionalna konferencija o kvalitetu, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju, Kragujevac
- Čerović S. (2005): Tourist trade of Serbia in the globalization and transition processes, Naučni skup „Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu“, Zlatibor
- Marković P.R. (1935): Crkva kneza Miloša, Uprava kragujevačke crkvene opštine, Kragujevac
- Petrović P, Čerović S. (2005): Kvalitet kao deo ekološke komponente turističkog proizvoda Srbije, Festival kvaliteta 2005, Kragujevac

Internet izvori:<http://www.rapp.gov.rs/><http://www.merr.gov.rs/><http://www.stat.gov.rs/><http://www.economy.rs/><http://staklenozvono.rs/><http://www.blic.rs/><http://www.gtokg.org.rs/><http://www.politika.rs/><http://www.021.rs/><http://glassrbije.org/><http://www.banjesrbije.net/><http://www.kragujevac.rs/><http://www.vreme.com/><http://www.istnews.com/><http://www.prvagimnazija.edu.rs/><http://www.joakimvujic.com/><http://sumadijapress.co.rs/><http://www.spomenpark.com/><http://www.kragujevac.co.rs/><http://www.zaprokul.org.rs/><http://muzej.org.rs/><http://www.stragari.rs/><http://www.kragujturist.rs/><http://www.sumadija.com/><http://www.srbija.gov.rs/><http://www.glas-javnosti.rs/><http://www.casopishorizont.com/><http://www.gradjevinarstvo.rs/><http://www.tourism.in.rs/><http://www.kragujevaconline.rs/><http://www.discoverserbia.org/><http://www.pogledi.rs/><http://www.glaskragujevca.net/><http://www.sumadijasajam.rs/><http://www.rtk.co.rs/><http://www.klizaliste-ledenodoba.com/><http://www.ims-groups.com/><http://www.bukovickabanja.rs/><http://www.svilajnac-srbija.com/><http://sh.wikipedia.org/><http://www.b92.net/><http://www.volimkragujevac.com/>